

Eindrapport Living Lab Natuurinclusieve Landbouw Noord- Holland

PROGRAMMAVOORSTEL VOOR DE PROVINCIE

SIJAS AKKERMAN, ERNA KROMMENDIJK & TIM DE VRIJER

Inleiding en leeswijzer	3
1. Naar natuurinclusieve landbouw	4
1.1 Aanleiding	4
1.2 Doel Living Lab natuurinclusieve landbouw	5
1.3 Waarom natuurinclusieve landbouw?	5
1.4 Wat is een Living Lab?	7
2. Verkenning Living Lab Natuurinclusieve landbouw	9
2.1 Resultaten verkenning stakeholders	9
2.2 Resultaten verkenning: waar is behoefte aan?	10
2.3 Aansluiten bij bedrijfsmodellen	11
2.4 Resultaten verkenning: wat zijn succesfactoren?	12
3. Algemeen Beleidsadvies Natuurinclusieve Landbouw	14
3.1 Visie en doel verder uitwerken	14
3.2 Netwerk en praktijkkennis voor agrariërs verder versterken	17
3.3 Ketens en lokale ketens versterken	17
3.4 NNN 2.0 - Gebiedsgerichte aanpak -	17
3.5 Innovatie	19
3.6 De stad en natuur inclusieve landbouw	19
3.7 Burgers en boeren verbinden	20
4. Voorstel voor inrichting Living Lab	22
4.1 Organisatievorm	22
4.2 Partners	22
4.3 Stappenplan: fasering en resultaten	23
4.4 Tot Slot	27
Bijlage overzicht	28
Bijlage 1 Maatregelen uit de studie van het Louis Bolk Instituut over Natuurinclusieve Landbouw	29
Bijlage 2 - Voorbeelden van maatregelen natuurinclusieve landbouw	30
Bijlage 3 - Voorbeelden initiatieven uit Noord-Holland	41
Voorbeelden keten	41
Voorbeelden agrariërs	43
Voorbeelden burgerbetrokkenheid	46
Bijlage 4 – Lijst met geraadpleegde personen	49

Natuur en Landbouw: natuurinclusieve landbouw

Natuur en landbouw zijn beide erg belangrijk voor de samenleving. Boeren produceren voedsel en dragen bij aan de economie. Ze onderhouden het agrarische cultuurlandschap en nemen steeds meer deel aan het agrarisch natuurbeheer.

Natuur is van belang voor het welbevinden van mensen en levert maatschappelijke baten op zoals een groene en gezonde leefomgeving, schoon water en een ecosysteem waarin onder andere voedsel wordt geproduceerd.

Uiteraard is het behoud van de soortenrijkdom – de biodiversiteit – afhankelijk van voldoende natuurgebieden en een gevarieerd landschap.

Inleiding en leeswijzer

Met de verkenning naar een Living Lab Natuurinclusieve Landbouw wil de Natuur en Milieufederatie Noord-Holland bijdragen aan een gezonde en rendabele landbouw in Noord-Holland en het versterken van natuur en landschap, voor nu en voor de toekomst.

Deze verkenning is uitgevoerd in opdracht van de Provincie Noord-Holland. Dit rapport is het verslag van deze verkenning. Het schetst de aanleiding, geeft inhoudelijk aan wat natuurinclusieve landbouw is ([hoofdstuk 1](#)), vat de resultaten van de verkenning samen ([hoofdstuk 2](#)) en doet voorstellen voor het versterken van natuurinclusieve landbouw in Noord-Holland.

Die voorstellen bestaan uit twee onderdelen: ten eerste een algemeen beleidsadvies voor de Provincie ([hoofdstuk 3](#)) en ten tweede verdere invulling van het Living Lab in Noord-Holland ([hoofdstuk 4](#)).

Tot slot zijn in de bijlagen praktische tips voor natuurinclusieve maatregelen opgenomen en voorbeelden van agrariërs die natuurinclusieve landbouw in de praktijk brengen.

1. Naar natuurinclusieve landbouw

1.1 Aanleiding

De Noord-Hollandse landbouwsector levert hoogwaardige voedselproducten, draagt substantieel bij aan de Noord-Hollandse economie en voert belangrijke innovaties en onderzoeken uit. Tegelijk is een van de grootste uitdagingen voor een gezonde en rendabele landbouw in onze provincie het ombuigen van de trend van afnemende biodiversiteit naar een positieve trend. En dit te combineren met een gezond en verbeterd verdienmodel. Biodiversiteit is de diversiteit van al het leven op aarde 'binnen soorten, tussen soorten en tussen de ecosystemen waartoe ze behoren'¹. Landbouw is afhankelijk van biodiversiteit en draagt bij aan biodiversiteit en haar ecosystemendiensten.

De huidige druk op de biodiversiteit is grotendeels het gevolg van verstedelijking, industrialisering, intensivering en specialisatie van landbouw². In Nederland is de druk op de biodiversiteit zelfs het grootste van Europa. Dat komt door de hoge bevolkingsdichtheid en het intensief grondgebruik in de landbouw³. Dat laatste wordt veroorzaakt door het agrofoodstelsel waarin sterk op kostenreductie en het verhogen van de productiviteit wordt gestuurd. In de verdienmodellen van agrariërs is nauwelijks ruimte om te investeren in natuur of (functionele) biodiversiteit.⁴ Gevolg is een achteruitgang in het aantal vogels, insecten, planten, een gezond bodemleven, het verlies aan landschap en het achteruitgaan van de economische positie van de landbouwsector. Een optimale inpassing en toepassing van biodiversiteit in het landbouwproductieproces is niet alleen nodig voor landschap, milieu en natuur, maar ook voor een gezonde, rendabele landbouw op de lange termijn.

*“Biodiversiteit is niet alleen nodig voor landschap,
milieu en natuur, maar ook voor een gezonde,
rendabele landbouw op de lange termijn.”*

Tegelijk groeit ook bij het publiek het bewustzijn dat een goede balans tussen productie en natuur in de landbouw noodzakelijk is en dat ook zij – burgers én consumenten - daar een (financiële) verantwoordelijkheid hebben. Ook de provincies (IPO) en het ministerie van LNV hebben eveneens de ambitie uitgesproken voor meer natuurinclusieve landbouw in Nederland.

¹ CLO, 2017

² <http://www.pbl.nl/inleiding-natuur-en-biodiversiteit>

³ PBL, 2014

⁴ Naar een voedselbeleid, WRR, 2014

Figuur 1. Vier uitdagingen voor de landbouw (ook in Noord-Holland)
 Bron: Amsterdam Wetlands

1.2 Doel Living Lab natuurinclusieve landbouw

Bovenstaande is de aanleiding voor Groen Kapitaal en Natuur & Milieufederatie Noord-Holland om een verkenning Living Lab Natuurinclusieve Landbouw op te starten. Het doel van het Living Lab Natuurinclusieve Landbouw is de dalende biodiversiteitstrend in het Noord-Hollandse agrarisch gebied om te buigen tot een toenemende. En dit juist in combinatie met het verbeteren van de verdien capaciteit voor agrariërs. Daarnaast is het doel om het proces richting een natuurinclusieve(re) landbouw in Noord-Holland te versnellen.

In dit rapport is het resultaat van de verkenning naar Living Lab Natuurinclusieve Landbouw in Noord-Holland weergegeven. Maar voordat we die resultaten presenteren laten we zien wat natuurinclusieve landbouw en een living lab inhouden.

1.3 Waarom natuurinclusieve landbouw?

Natuurinclusieve landbouw is een vorm van (biodiverse) duurzame landbouw, waarin de bedrijfsvoering optimaal gebruik maakt van en bijdraagt aan de kwaliteit van de natuurlijke omgeving. 'Natuurinclusieve landbouw produceert voedsel binnen de grenzen van natuur, milieu en leefomgeving, met een positief effect op de biodiversiteit'⁵. Het Louis Bolk Instituut (Erisman et al. 2014) maakt onderscheid tussen vier elementen van biodiverse, natuurinclusieve, landbouw⁶ (zie figuur 2):

1. Functionele agrobiodiversiteit (vooral gericht op bodemkwaliteit, mineralenkringlopen en gewassen), zorgt voor lagere verliezen naar het milieu
2. Landschappelijke diversiteit (met name landschapselementen op het bedrijf zelf, ten behoeve van functionele agrobiodiversiteit)
3. Brongebieden en verbindingzones (met name maatregelen op landschapsschaal, afstemming tussen Natuur Netwerk Nederland, beheer, uitwisseling tussen gebieden, etc.)
4. Specifieke soorten (additionele maatregelen voor soortenbehoud en bevordering).

⁵ [Erisman, van Ekeren, van Doorn, Geertsema & Polman \(2017\)](#)

⁶ Erisman et al. 2014

Figuur 2. De vier elementen van biodiversiteit in de landbouw (Erisman et al., 2014)

Ook zorgen natuurinclusieve maatregelen gericht op een functionele biodiversiteit voor positieve terugkoppelingen waardoor een veerkrachtig landbouw-/ecosysteem met een goed verdienmodel kan ontstaan (zie figuur 3).

Figuur 2. Terugkoppelingen van interacties van natuurinclusieve landbouw (Erisman et al., 2014)

Definitie

Natuurinclusieve landbouw is een ecologisch houdbare vorm van voedselproductie⁷. Voor het Living Lab definiëren we Natuurinclusieve Landbouw praktisch, gebaseerd op de Living Lab aanpak in Friesland en de definitie die BoerenNatuur hanteert, namelijk als optimale verhouding tussen de volgende aspecten⁸:

1. **Landbouwkundig rendement:** bijvoorbeeld voldoende productie, gezonde en productieve koeien, optimale gewasopbrengst, minder gebruik van antibiotica en gewasbeschermingsmiddelen
2. **Bedrijfseconomisch rendement:** bijvoorbeeld voldoende omzet, beschikbaarheid financiering, verminderen kosten, toegevoegde waarde uit de markt
3. **Biodiversiteit rendement:** bijvoorbeeld toenemende functionele-, landschappelijke- of specifieke soorten biodiversiteit (planten, dieren, bodemleven)
4. **Gebiedsgericht rendement:** Bijvoorbeeld natuurgerichte samenwerking op gebiedsniveau (denk aan agrarische collectieven, terreinbeheerders), mozaïek landschap, gezamenlijk gebruik van diensten, marktbenadering.

De uitdaging is om biodiversiteit op een rendabele manier te integreren in de bedrijfsvoering. In dit rapport sluiten we, net zoals in de Kamerbrief over Natuurinclusieve Landbouw⁹, aan bij de uitwerking van Natuurinclusieve Landbouw (NIL) door het Louis Bolk Instituut¹⁰. Het Louis Bolk Instituut onderscheidt vier niveau's van NIL met een uitwerking van bijbehorende maatregelen. In bijlage 1 staat de lijst met maatregelen die door het Louis Bolk Instituut zijn meegenomen. Daarbij is het belangrijk om te realiseren dat meer natuurinclusiviteit ontstaat zodra maatregelen in samenhang genomen worden.

1.4 Wat is een Living Lab?

Een Living Lab is een innovatieconcept waarbij in een netwerk aan oplossingen wordt gewerkt. Doel van een Living Lab Natuurinclusieve Landbouw is het vinden van antwoorden op vraagstukken die samenhangen met het versterken van de biodiversiteit op het boerenland en een economisch gezonde bedrijfsvoering. In een Living Lab Natuurinclusieve Landbouw experimenteren boeren in de praktijk voor het vinden van antwoorden. Living Labs zijn vaak gebiedsgebonden en gebaseerd op co-creatie (samenwerking tussen bijvoorbeeld boer, adviseur, wetenschapper, NGO). Het is een publiek-private omgeving waarin projectmatig wordt gewerkt.¹¹

Dit Living Lab zoekt en implementeert uitvoerbare antwoorden op de vraag hoe natuurinclusieve landbouw het best in praktijk kan worden gebracht en experimenteert daarbij met concrete praktijkprojecten. Het Living Lab stimuleert initiatieven en onderzoek die gericht zijn op de ontwikkeling van meer natuurinclusieve oplossingen binnen de landbouw en implementeert resultaten zoveel mogelijk in de praktijk. Denk daarbij aan:

- Vernieuwing in de ketens: van boer, verwerker, retail tot consument
- Vernieuwing op het gebied van het versterken van de biodiversiteit: succesvol akkerrandenbeheer, weidevogelbeheer, bodembiodiversiteit

⁷ Ministerie Economische Zaken, 10 juli 2017, Kamerbrief over natuurinclusieve landbouw.

⁸ Gebaseerd op Living Lab Natuurinclusieve Melkveehouderij Friesland

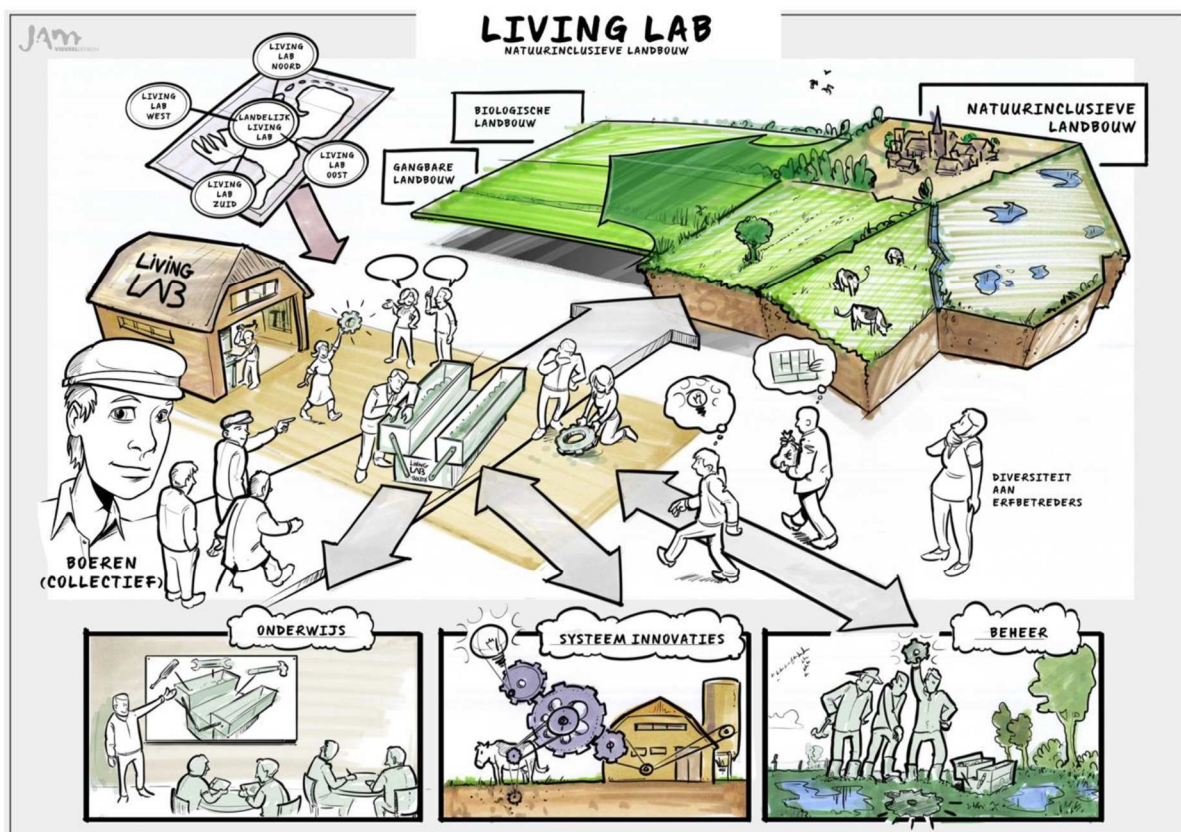
⁹ Kamerbrief Natuurinclusieve Landbouw, 10 juli 2017

¹⁰ *Erisman et al, juni 2017, Louis Bolk Instituut, 'Maatregelen Natuurinclusieve Landbouw'.*

¹¹ Gebaseerd op Living Lab Natuurinclusieve Melkveehouderij Friesland

- Vernieuwing op gebiedsniveau: water opgaves, klimaat/CO2 opgaves
- Vernieuwing gericht op bedrijfsrendement: b.v. kostprijsverbetering via andere financieringsconstructies (b.v. groen-financiering), juridische vereenvoudiging, technologische innovatie
- Vernieuwing gericht op kwaliteitsverbetering: effectievere beheermaatregelen, samenwerking, technologische innovaties
- Vernieuwing in het groene (agrarisch) onderwijs en de landbouwvoorlichting.

Het Living Lab werkt regionaal, landelijk en in EU verband samen met vergelijkbare initiatieven en wisselt informatie uit. Kortom: een Living Lab stimuleert, organiseert, faciliteert, verbindt en geeft richting (zie figuur 4)

Figuur 3. Conceptuele model Living Lab (Living Lab Natuurinclusieve Melkveehouderij Friesland 2016)

2. Verkenning Living Lab Natuurinclusieve landbouw

De Natuur en Milieufederatie Noord-Holland heeft in oktober en november in opdracht van de Provincie Noord-Holland een verkenning uitgevoerd met als vraag of het zinvol is om in Noord-Holland een Living Lab Natuurinclusieve Landbouw op te zetten. Tegelijkertijd is er ook kennis verspreid over Natuurinclusieve Landbouw (NIL). De verkenning is als volgt aangepakt:

1. Korte verkenning Living Lab initiatieven in andere provincies
2. Literatuurstudie
3. Interviews en bedrijfsbezoeken bij een tiental agrariërs
4. Workshops en keukentafelgesprekken rond een aantal sectoren (vooral groenteteelt en bollenteelt)
5. Bespreking in bestuurlijke landbouw, natuur en gebiedsgerichte gremia
6. Bespreking met de Statencommissie van Noord-Holland
7. Symposium *'Natuurinclusieve landbouw: wat kan het u opleveren?'*
8. Symposium *'Hightech meets Nature'* (High Tech oplossingen voor NIL, vindt plaats op 29 januari 2018)
9. Opzetten website natuurinclusieve landbouw In bijlage 4 is een lijst met deelnemers en geïnterviewden opgenomen.

2.1 Resultaten verkenning stakeholders

Uit de verkenning onder de stakeholders blijkt dat zij, vanuit hun eigen perspectief, enthousiast zijn om een Living Lab Natuurinclusieve Landbouw op te zetten. De aanbeveling aan de Provincie is om naast het Living Lab ook een beleidsprogramma natuurinclusieve landbouw op te zetten. Op dat laatste gaan we in [hoofdstuk 3](#) uitgebreid in. Hieronder zijn de reacties op hoofdlijnen weergegeven van belangrijke stakeholders:

- LTO Noord: interessant, moeten we zeker wat mee, nog aan het verkennen **hoe de invulling kan zijn**.
- Tiental agrariërs (koplopers): zijn allemaal **op hun eigen manier** meer of minder bezig met NIL. Kennen het begrip. Willen er meer mee. Businessmodel belangrijk. Veel vragen over hoe het uit te voeren. Behoefte aan waardering van de "maatschappij".
- Natuurorganisaties: grote noodzaak, moet wel **echt biodiversiteitswinst** opleveren, zijn er al actief mee bezig, meer instrumenten nodig.
- Verenigingen voor Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer: volop mee bezig, er kan veel meer, **goede instrumenten** en kennis nodig.
- Commonland ¹²: Commonland wil haar kennis over natuurinclusieve maatregelen in het veenweidegebied, haar netwerk van agrariërs en de communicatie inzetten ten behoeve van het living lab. Daarbij zijn de eerste stappen gezet voor samenwerking in communicatie om agrariërs op een duidelijke en aansprekende manier te inspireren en praktische handvaten te geven voor natuurinclusieve maatregelen (o.a. video interviews met agrariërs). www.natuurinclusievelandbouwnoordholland.nl

¹² Commonland is een organisatie die werkt aan het herstellen van ecosystemen, uitgaande van verschillende vormen van winst ('4 returns': inspiratie, sociaal kapitaal, natuurlijk kapitaal en financieel kapitaal): <http://www.commonland.com/en>

- Onderwijs (Clusius College, Green Campus): belangrijk onderwerp volgens het College van Bestuur van Clusius, nodig om op te nemen in curriculum, opgaaf om **docenten** mee te krijgen.
- Waterschap HNK: Belangrijk als het gaat om verbeteren van de waterkwaliteit. Maar maatregelen moeten daar ook wel echt aan bijdragen. Meer kennisverspreiding over werkende maatregelen nodig. Willen bijdragen aan projecten op het boerenland (vanuit bestaand instrumentarium).
- NLG Holland¹³: NLG-Holland wil onder andere in het kader van het Living Lab een aantal duurzame proefboerderijen opzetten en de kennis over natuurinclusieve landbouw verspreiden van bollentelers naar akkerbouwers en groentetelers.

2.2 Resultaten verkenning: waar is behoefte aan?

Tijdens de verkenning hebben we nadrukkelijk geïnventariseerd waar de behoeften liggen bij agrariërs op het gebied van natuurinclusieve landbouw. Daaruit komen de volgende zes belangrijkste onderwerpen naar voren:

1. In de eerste plaats is er behoefte aan **praktische kennis over te nemen natuurinclusieve maatregelen en de kosten en opbrengsten daarvan**. Opbrengsten in termen van biodiversiteit, landbouwkundig rendement en economisch rendement. En kosten in termen van de investeringen die nodig zijn om de maatregelen te nemen; Bijvoorbeeld: strokenteelt: wat levert dat op aan verbetering van de bodemkwaliteit en functionele biodiversiteit ten opzicht van de investeringen (o.a. opbrengstderving) die strokenteelt met zich meebrengt.
2. Ten tweede is er behoefte aan het vergroten van de **kennis van natuurinclusieve landbouw verderop in de keten**. En daaraan gekoppeld: de marktvraag naar producten uit de natuurinclusieve landbouw - bij de tussenhandel, verwerkers en uiteindelijk bij de supermarkt. Kortom: hoe verwaard ik mijn natuurinclusieve producten?
3. Ook is er behoefte aan het **praktische hulp** bij het oplossen van problemen waar boeren die natuurinclusief aan de slag willen of zijn tegenaan lopen. Het gaat dan bijvoorbeeld om het afsluiten van goede pachtcontracten, vergunningverlening, (mest)wetgeving, het combineren van verschillende soorten landbouw op één natuurinclusief bedrijf of het inspelen op andere/nieuwe financieringsmogelijkheden.
4. Ten vierde is er vraag naar het versterken van het **organiserend vermogen** op het gebied van natuurinclusieve landbouw. Het organiseren van workshops of studieclubs voor boeren, het opzetten van projecten en het verspreiden van praktische kennis kost tijd en geld. Tijd en geld dat vaak slecht gedeeltelijk beschikbaar gemaakt kan worden in de samenwerking tussen agrariërs.
5. Daarnaast geven de agrariërs aan dat belangrijk is **aan te sluiten bij projecten van andere** organisaties actief in het landelijk gebied, dat stimuleert en versterkt elkaar. Denk aan bermbeheer (gemeenten), bodem-water projecten (waterschap), etc.
6. Ook leeft er onder agrariërs de discussie hoe en in welke mate 'high tech' ingezet zou kunnen worden op meer natuurinclusieve landbouw. Tijdens de workshop '**Hightech meets nature**' (een initiatief van de Natuur en Milieufederatie Noord-Holland en Bayer) bleek er vraag te zijn naar beter inzicht in hoe en of technologie ingezet kan worden voor meer biodiversiteit op het land.
7. Tot slot is er bij agrariërs die al (gedeeltelijk) natuurinclusief boeren een grote behoefte aan **waardering voor hun activiteiten door consumenten en burgers**. Dit om ook de andere kant te laten

¹³ NLG Holland is een coöperatie duurzame bloembollenkwekers uit Noord-Holland. Wij komen voort uit het praktijknetwerk Natuurlijk Leven Natuurlijk Telen.

zien van de negatieve berichtgeving over de landbouw op dit moment en waarbij agrariërs in hun ogen onterecht over één kam worden geschoren of te eenzijdig als probleemeigenaar worden benoemd.

2.3 Aansluiten bij bedrijfsmodellen

Een duidelijke uitkomst uit de verkenning is dat er verschillende agrarische bedrijfsmodellen zijn. Van natuurintensieve boeren die werken binnen of aan de rand van natuurgebieden en die natuurdoelen voorop stellen tot gangbare bedrijven die robuuste biodiversiteitsmaatregelen kunnen nemen - aanvullend op hun huidige bedrijfsvoering. Om met natuurinclusieve landbouw effect te kunnen behalen is het goed om aan te sluiten bij die verschillende typen bedrijfsmodellen. In het schema hieronder is dat zichtbaar gemaakt. Waarbij het belangrijk is om aan te tekenen dat de ene manier niet beter of slechter is dan de andere.

Vier “vormen” van Natuur Inclusief:

Bedrijfsmodel	Focus bedrijfsmodel	Voorbeeld van uitvoering	Waar het vaak plaats vindt	Sluit aan op niveau LBI*
Natuur Intensief	Natuurdoelen voorop	Zeer extensieve landbouw, bedrijf vormt een geheel met landschap	In of naast de NNN (op grond van natuurbeheerders)	3
Natuur inclusief	Natuur en landbouw doelen versterken elkaar	Hectares langjarig ingericht en beheerd als natuur inclusief tbv functionele biodiversiteit, extensieve teelt, veel wisselteelt, landschapselementen	Agrarische natuur verenigingen / pakketten	2
Natuur inclusief medium	Robuuste maatregelen op kleiner deel gangbare landbouwgrond	Bevorderen specifieke soorten, bijv. weidevogelbeheer, nestkasten, erfbeplanting, akkerranden, ...	Gangbare bedrijven, vaak met subsidiepakket	1
Natuur inclusief light	Incidentele (maar waardevolle) maatregelen op gangbare landbouwgrond	Akkerranden, nestkasten, landschapselementen	Gangbare bedrijven met belangstelling voor natuur	0 +

* Erisman et al, juni 2017, Louis Bolk Instituut, 'Maatregelen Natuurinclusieve Landbouw'.

Figuur 5: Verschillende typen bedrijfsmodellen, resultaat van deze verkenning en gebaseerd op de niveaus onderscheiden in Erisman et al 2017, Louis Bolk Instituut, 'Maatregelen Natuurinclusieve Landbouw'.

2.4 Resultaten verkenning: wat zijn succesfactoren?

Naast het enthousiasme en het breed levende idee dat natuurinclusieve landbouw een bijdrage kan leveren aan het oplossen van een aantal problemen in de landbouw komt uit de verkenning ook een aantal duidelijke succesfactoren en aandachtspunten voor het uitrollen van natuurinclusieve Landbouw in Noord-Holland naar voren.

- Businesscase voor agrariërs en andere organisaties moet kloppen. In de eerste plaats moet de businesscase voor agrariërs (en andere organisaties) die met NIL aan de slag gaan kloppen. Het zou zelfs wenselijk zijn om een extra plus op die businesscase te krijgen. Voor veel agrarische ondernemers is dat een serieuze voorwaarde om NIL in hun bedrijfsvoering op te nemen. Voor akkerbouwers, bloembollentelers en groentetelers geldt dit misschien wel in nog sterkere mate dan voor melkveehouders. Het is derhalve belangrijk daar in het Living Lab in de eerste plaats aandacht aan te besteden.
- Agrariërs richten hun bedrijf zeer divers in en zijn ook op verschillende manieren met innovatie en vernieuwing bezig. De bedrijfsvoering van een vleesveehouder met vee in natuurgebieden is heel anders dan die van een groenteteler die kool of selderij teelt voor supermarkten. Het is dan ook belangrijk de introductie van natuurinclusieve landbouw aan te laten sluiten bij de verschillende bedrijfstypes en daarvoor dus ook een “keuzemenu” aan te bieden. Ook voorbeeldprojecten zullen aan moeten sluiten op verschillende dimensies, die passen bij de dynamiek op het boerenbedrijf (zie ook aansluiten bij bedrijfsmodellen).
- Het verdient aanbeveling in het Living Lab daarop aansluitend dan ook voorbeeldprojecten te starten op tenminste drie verschillende assen:
 - **Organiserend vermogen:** Versterken van het organiserend vermogen en de kennisoverdracht dicht bij boeren initiatieven en kennisvragen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het versterken van de NLG-aanpak.
 - **Gebiedsgericht:** Het opstellen van gebiedsaanpakken waarin natuurinclusieve landbouw een belangrijke rol krijgt, samen met de betrokken spelers in het gebied. Er zijn enkele kansrijke gebieden bij ons bekend, maar verdere verkenning naar draagvlak is nodig.
 - **Ketenprojecten:** De beste beloning en stimulans om natuurinclusief aan de slag te gaan komt vanuit de markt. Het organiseren van de keten en het creëren van marktvraag en marktwaardering voor natuurinclusief is van groot belang. Samenwerken met bijvoorbeeld lokale supermarkten is hierbij interessant.
 - **Natuurintensief:** Interessant is ook om te onderzoeken of natuurinclusieve of natuurintensieve landbouw bij kan dragen aan het realiseren van natuurdoelen en mogelijk zelfs het verder realiseren van het Natuur Netwerk In Noord-Holland. Het gaat dan om projecten in en rondom de NNN: natuur organisaties die bijvoorbeeld samenwerken met agrarische natuurverenigingen of met natuurboeren.
- Ook komt naar voren dat het goed zou zijn om een visie op natuur inclusieve landbouw in Noord-Holland te ontwikkelen. Bijvoorbeeld door de biodiversiteit op het boerenland verder te duiden en vast te stellen hoeveel en welke natuurinclusieve landbouw bij kan dragen aan het verbeteren daarvan. Een inventarisatie van de kwaliteit van landbouwbodems zou daar ook een onderdeel van kunnen zijn.

- Maatschappelijke waardering van burgers en consumenten is een belangrijke succesfactor voor natuurinclusieve landbouw. Dat betekent dat het belangrijk is activiteiten ter versterking van de natuur die door de verschillende agrariërs worden uitgevoerd ook zichtbaar te maken. Dat kan door boeren en burgers aan elkaar te verbinden en door ook een gezamenlijk cultureel element aan het Living Lab toe te voegen. Het 'Kening fan 'e Greide' project¹⁴ – maar dan in een positieve variant – wordt dan als voorbeeld genoemd.
- Tevens wordt het inzetten van natuurinclusieve landbouw als oplossing voor andere (duurzaamheids)doelen als belangrijke voorwaarde genoemd. Denk dan aan de klimaatdoelen uit het regeerakkoord en CO₂-vastlegging in de bodem door organische stof op te bouwen in de bodem, aan het versterken van de biodiversiteit in het kader van het Deltaplan Biodiversiteit en het verder versterken van de export van landbouwproducten. Wat dat laatste betreft wordt ook het idee van het opzetten van een Greenport natuurinclusieve landbouw genoemd.
- Vooral voor de natuurorganisaties is het van belang dat natuurinclusieve landbouw ook daadwerkelijk verbeteringen oplevert in termen van meer natuur op het boerenland en een duurzamere (minder milieubelasting) landbouw.
- Tot slot staat of valt het opzetten van een living lab met het bottom up opzetten en initiëren van een netwerk met verschillende typen agrariërs die werk willen maken van natuurinclusieve landbouw die aansluit op hun bedrijfspraktijk.

¹⁴ <https://www.kingofthefields.eu/>

3. Algemeen Beleidsadvies Natuurinclusieve Landbouw

Alle bij de verkenning betrokken deelnemers en organisaties zijn positief over het versterken van Natuurinclusieve Landbouw in Noord-Holland. Ze stellen voor het huidige Living Lab initiatief verder op te bouwen en ze verzoeken de provincie daarnaast een Beleidsprogramma Natuurinclusieve Landbouw in te richten. De opzet van het living lab word in hoofdstuk 4 verder uitgewerkt. Hieronder schetsen we de contouren van een Beleidsprogramma voor de provincie Noord-Holland.

In 3.1 geven we de contouren voor de vorming van een beleidsvisie. In 3.2 t/m 3.7 noemen we bouwstenen voor een verdere uitwerking daarvan in het Living Lab.

3.1 Visie en doel verder uitwerken

Onder andere het ministerie van Landbouw Natuurbeheer en Voedselkwaliteit, verschillende regio's, bottom-up initiatieven en de opstellers van het Deltaplan Biodiversiteit stellen zich tot doel om natuurinclusieve landbouw in Nederland te versterken. Op diverse plaatsen zijn of worden stevige ambities geformuleerd:

- In de provincie Fryslân wordt bijvoorbeeld € 1,6 miljoen vrijgemaakt om natuurinclusieve landbouw te stimuleren. Ook is er het door de Provincie gesteunde '[Living Lab Natuurinclusieve Landbouw Fryslân](#)'. Met als doel 'het ontwikkelen van economische verdienmodellen waarmee natuurinclusieve landbouw blijvend kan worden ingepast in de agrarische bedrijfsvoering¹⁵'.
- In het programma '[Duurzame Landbouw 2017-2020](#)' van de Provincie Groningen is natuurinclusieve landbouw een van de vijf thema's¹⁶.
- De provincie Brabant is ook een programma natuurinclusieve landbouw aan het opzetten. Kern van dat programma is het inrichten van een aantal proefboerderijen waar maatregelen in de praktijk worden gebracht en waar agrariërs kennis en inspiratie kunnen opdoen om natuurinclusieve landbouw in de praktijk te brengen. Per proefboerderij wil de provincie € 50.000,= beschikbaar stellen.
- In Overijssel organiseert de Provincie innovatielabs voor duurzame landbouw, waaronder een van de thema's ondernemen en natuurinclusieve landbouw¹⁷.
- In Zuid-Holland wordt door de Provincie extra ingezet op agrarisch natuurbeheer en natuurinclusieve landbouw.¹⁸
- En in Noord-Holland heeft de Provincie natuurlijk een stimuleringsprogramma voor meer/kwalitatieve natuur opgezet, [Groen Kapitaal](#). De vier thema's (provincie als groene koploper, sterk groen-blauw netwerk, duurzame groene economie en groene gezonde leefomgeving) sluiten goed aan bij natuurinclusieve landbouw.

¹⁵ <http://www.livinglabfryslan.frl/>

¹⁶ <https://www.provinciegroningen.nl/beleid/werken-en-ondernemen/duurzame-landbouw/>

¹⁷ <http://www.overijssel.nl/thema's/economie/innovatie-0/agro-food/>

¹⁸ <https://www.bij12.nl/onderwerpen/natuur-en-landschap/subsidiestelsel-natuur-en-landschap/nieuws-subsidiestelsel-natuur-en-landschap/provincie-zuid-holland-trekt-63-miljoen-extra-uit-voor-bescherming-weidevogels/>

Al deze verschillende initiatieven, visies en doelstellingen roepen bij de deelnemers aan de verkenning verschillende vragen op. Wat verstaan we onder natuurinclusieve landbouw? Wanneer zijn we natuurinclusief genoeg? En hoeveel natuurinclusieve landbouw is er nodig om de biodiversiteit in Noord-Holland in combinatie met het agrarisch-economisch rendement op voldoende pijl te krijgen?

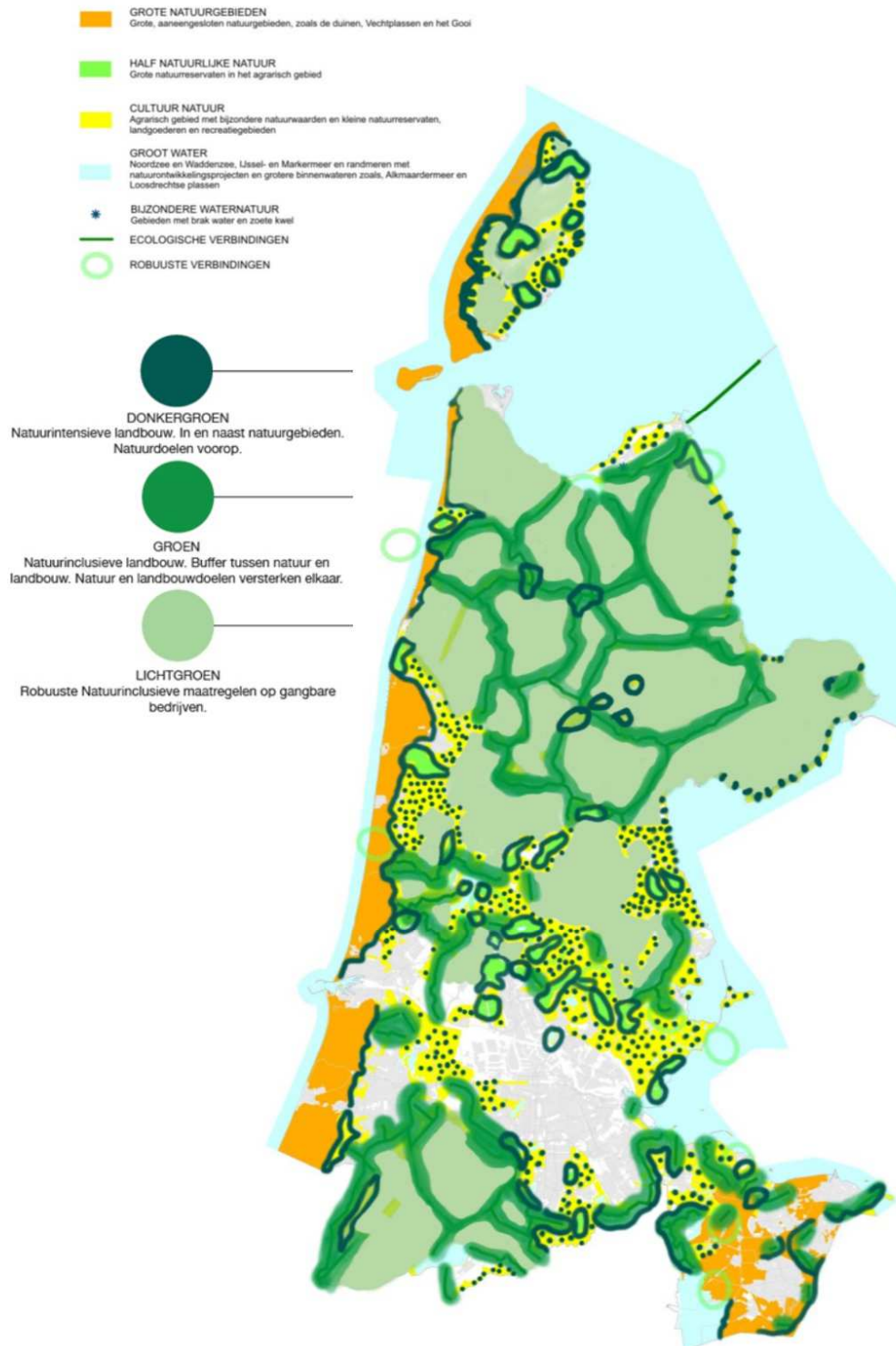
Om richting te geven en duidelijkheid te scheppen verdient het aanbeveling om een gezamenlijke/breed gedragen visie op natuurinclusieve landbouw te ontwikkelen. Dat kan vormgegeven worden in een **Manifest Natuurinclusieve Landbouw**. Het is aan te bevelen deze wetenschappelijk te onderbouwen en te objectiveren. De visie zou idealiter gebaseerd zijn op:

- Formuleren van een toekomstvisie of droombeeld
- Een inventarisatie van de huidige situatie: agrarisch ruimtegebruik, economische positie agrarische sector, biodiversiteit en landschappelijke kwaliteit (zie ook advies Kwaliteitsbeeld Noord-Holland 2050 van PARK¹⁹ in het agrarisch gebied en de kansen)
- Gezamenlijk benoemen van het programma om van de huidige situatie naar de gewenste te komen, met:
 - Acties voor provincie, natuur en landbouw samen
 - Acties voor de provincie (in samenwerking met de waterschappen)
 - Acties voor landbouworganisaties
 - Acties voor natuur- en landschapsorganisaties
 - Acties voor kennisinstellingen in Noord Holland.

Resulterende in:

- Een manifest of intentieverklaring voor samenwerking voor een gebiedsgerichte aanpak, waarin een actieprogramma en een duidelijk borging/verantwoordingsysteem als basis dienen voor het belonen van boeren.

¹⁹ Hier te downloaden: https://www.noord-holland.nl/Onderwerpen/Ruimtelijke_inrichting/Advies_bij_ruimtelijke_ontwikkelingen/Provinciaal_Adviseur_Ruimtelijke_Kwaliteit_PARK

Figuur 4. Suggesties verschillende 'vormen' natuurinclusieve landbouw per regio in Noord-Holland (maar een breed draagvlak/enthousiasme dient doorslaggevend te zijn). Beeld, vrij op basis van deze verkenning.

3.2 Netwerk en praktijkkennis voor agrariërs verder versterken

In de eerste plaats is het belangrijk om voor agrariërs handen en voeten te geven aan natuurinclusieve landbouw. Het gaat daarbij om praktische kennis voor agrariërs en terreinbeheerders over hoe maatregel te implementeren en welke kosten en baten (economische en (functionele) biodiversiteit) bij die maatregelen horen. Keukentafelgespreken (waarbij boeren, boeren uitnodigen), studiegroepen en kleinschalige op de praktijk toegespitste workshops zijn hiervoor goede methoden. Belangrijk is daarbij om ook het groene onderwijs aan te haken. Tegelijk is het goed de kennis makkelijk beschikbaar te maken voor een bredere groep agrariërs en geïnteresseerden. Voorbeelden zijn:

- Bodemcoaches (Agrarische Natuurvereniging Water, Land & Dijken)
- Aanpak van [NLG-Holland](#) – studiegroepen en marktbewerking
- Projecten rondom weidevogels van Landschap Noord-Holland en Water, Land & Dijken <https://www.landschapnoordholland.nl/project/boerenlandvogels>
- Commonland-aanpak waarbij kennis laagdrempelig wordt gedeeld via [Youtube](#)²⁰ en [Facebook](#)²¹

3.3 Ketens en lokale ketens versterken

Om er voor te zorgen dat maatregelen en inspanningen op het gebied van natuurinclusieve landbouw betaald worden, is actie in de keten nodig. Pas als burgers (overheid), consumenten of toeleveranciers bereid zijn om ook (extra) te betalen voor producten uit een natuurinclusief landbouwsysteem wordt het een succes. Daarom is het van belang ook ketens en lokale ketens te versterken en initiatieven op dit gebied aan te jagen.

Naast lokale en Nederlandse ketens is het ook interessant om te verkennen hoe internationale ketens geïnteresseerd kunnen worden voor producten uit natuurinclusieve landbouwsystemen. Het uitvoeren van een verkenning op dit gebied en het opzetten van een ‘Greenport Natuurinclusieve Landbouw’ met dit doel zou in dit verband interessant kunnen zijn.

Voorbeelden van projecten die ondersteund zouden kunnen worden zijn:

- Weidevogelzuivel uit Amstelland²²
- Samenwerking met lokale supermarkten (o.a. Deen, Vomar, Dirk, Dekamarkt)
- Ondersteunen van kleinschalige initiatieven op het gebied van streekproducten
- Diversio en Atlantis Handelshuis, voor zover niet al ondersteund.

3.4 NNN 2.0 - Gebiedsgerichte aanpak -

De gebiedsgerichte aanpak zien we als belangrijk uitgangspunt voor succesvolle natuurinclusieve landbouw. Met een gebiedsgerichte aanpak kunnen verschillende doelen tegelijk worden gerealiseerd:

1. versterken van natuur en biodiversiteit;

²⁰ https://www.youtube.com/playlist?list=PL5eWb5-HCIWpyk7uWMSTtEFT_l63ggT vz

²¹ <https://www.facebook.com/WIJ.landNL/>

²² <http://www.melkvee.nl/nieuws/10047//plan-anv-de-amstel-voor-eigen-weidevogelzuivel>

2. versterken van het businessmodel van agrariërs in het gebied;
3. betrekken van burgers bij gebiedsinitiatieven;
4. het behalen van Natuur Netwerk-doelen;
5. NNN-doelen realiseren door het inzetten van natuurintensieve landbouw.

De samenhangende aanpak op gebiedsniveau is nodig om daadwerkelijk ecologisch en langdurig economisch effect te sorteren. Zie bijvoorbeeld ook de uitgangspunten voor het nieuwe Agrarisch Natuurbeheer en het Weidevogelbeleid van de Provincie Noord-Holland.

Focus van een gebiedsgerichte aanpak:

- Een gebiedsgerichte aanpak start met het opstellen van een gebiedsplan. Dit vindt plaats samen met de bewoners, ondernemers en beheerder in het gebied. Het gebiedsplan legt de bestaande agrarische praktijken, agrarisch landgebruik, landschappelijke kwaliteiten, bestaande biodiversiteit en de bestaande andere (bijvoorbeeld) stedelijke kwaliteiten vast.
- Vanuit de bestaande situatie wordt een toekomstbeeld ontwikkeld.
- En dat toekomstbeeld wordt vertaald naar een uitvoeringsprogramma. In het uitvoeringsplan wordt ook het benodigde instrumentarium beschreven.
- Het uitvoeringsprogramma wordt vervolgens vertaald naar verschillende bedrijven (bedrijfsplan), terrein behorende organisaties (beheersplan), overheden, ketenpartijen en andere “afnemers” van de producten of diensten van een gebied.
- Bij het gebiedsgericht ontwikkelen staat de economische basis van bedrijven centraal. Daaraan worden biodiversiteits- en landschappelijke doelstellingen gekoppeld. Doel is om van daaruit op gebiedsniveau doelen (economische, natuur, biodiversiteit) te formuleren en die doelen gezamenlijk te realiseren. Het gaat hierbij om een complex aan partijen die invloed uitoefenen op het realiseren van individuele bedrijfsdoelen die bijdragen aan de gezamenlijke gebiedsdoelen. Belangrijk is dat het bij een gebiedsgerichte aanpak gaat om het samenwerken tussen partijen die in een gebied ook landbouwkundige, ecologische en/of economische doorzettingsmacht hebben. Denk aan agrariërs, grondeigenaren, overheden, coöperaties, adviseurs, terreinbeheerders, waterschappen, toeleveranciers, afnemers, financiers en betrokken burgers en vrijwilligersgroepen.
- Om vast te stellen of doelen worden behaald is het van belang eenduidige en simpele meet- en verantwoordingsinstrumenten te ontwikkelen (denk aan bijvoorbeeld de ontwikkeling van de [biodiversiteitsmonitor](#) voor de melkveehouderij door FrieslandCampina, WNF en Rabobank).
- Bovendien is het belangrijk antwoorden zoeken op de vraag hoe boeren beloond kunnen worden voor het behalen van gemeenschappelijke doelen of implementatie van maatregelen. Overheid en ketenpartijen hebben hier een rol. KPI's op bedrijfsniveau en collectief niveau zijn hier cruciaal bij. Uit ervaring blijkt dat het overheidsinstrumentarium hier niet altijd voldoende op inspeelt.

Een uitvoeringsprogramma voor een gebiedsaanpak kan bestaan uit:

- Beschrijving en kaartbeelden van de huidige stand van zaken met terugblik op reeds gerealiseerde projecten en blik vooruit op te realiseren maatregelen, projecten en opgaven;
- Specifiek uitwerken agrarische economische opgaven in de vorm van businessmodellen voor (agrarische) bedrijven;
- Specifieke uitwerking van de natuuropgave in het gebied in de vorm van inrichtingsschetsen;
- Aanpak kavelruil, functieverandering en/of grondverwerving;
- Projectaanpak met rollen, taken en verantwoordelijkheden van partijen;
- Proces en projectplanning;
- Communicatie & draagvlak;
- Knelpunten, risico's en onzekerheden;
- Globale kostenbegroting van de projecten en maatregelen;
- Kostenverdeling met bijdragen deelnemende partijen en bijdragen derden.

Tijdens de verkenning kwamen al mogelijkheden voor kansrijke gebieden naar voren. Deze mogelijkheden kunnen in een volgende fase verder verkent worden. Met stakeholders kan in het Living Lab inzicht geven worden in welke gebieden het meeste draagvlak is.

3.5 Innovatie

De uitdagingen op het gebied van natuurinclusieve landbouw zijn groot. Tegelijk spelen er in gebieden ook nog andere belangrijke opgaven. Denk aan bodemdaling in de veenweiden en de energietransitie. Die uitdagingen en de combinatie daarvan vragen om innovatiekracht. Onder andere op de volgende gebieden en voorbeelden:

- Innovatie Programma Veen ²³
- Project 'Peat Meadows' van Commonland²⁴
- Gebruik van "Hightech" om natuurinclusieve landbouw te stimuleren

3.6 De stad en natuurinclusieve landbouw

Natuurinclusieve landbouw in en rond de stad, dichtbij de burger, biedt kansen. Het kan voorzien in allerlei maatschappelijke behoeften. Verkorting van de voedselketen, verbetering van het businessmodel van agrariërs, bewustwording rond de herkomst van voedsel, cohesie in de wijk, recreatie, zorg.

²³ <http://www.innovatieprogrammaveen.nl/>

²⁴ <http://www.commonland.com/en/projects/225/peat-meadows>

Verdienmodellen rond (natuurinclusieve) landbouw in en rond de stad zijn er nog weinig. Tegelijk zijn er wel economische voordelen te benoemen:

- korte ketens zonder tussenhandel waarbij de producent meer krijgt voor zijn product;
- lagere zorgkosten binnen het gebied vanwege de baten die natuurinclusieve landbouw oplevert voor welzijn en gezondheid;
- hogere opbrengsten in de 'waardecreatie-keten' omdat het gebied gewilder wordt vanwege de natuurinclusieve landbouwfunctie;
- meer werkgelegenheid binnen het gebied;
- grotere beschikbaarheid van natuurinclusief geproduceerd voedsel voor brede lagen van de bevolking;

Juist in de Metropoolregio Amsterdam (MRA) zijn er ook goede voorbeelden van natuurinclusieve landbouw in en rondom de stad die betere inkomsten voor de boer combineren met versterking van de biodiversiteit. Denk aan De Fruittuinen van West (Amsterdam), Amstelzuivel (Weidevogelzuivel uit Amstelland vooral voor stadsmensen), Frietaardappelen van de Familie Bos uit de Haarlemmermeer of biologische zuivelboerderij De Groene Griffioen die haar zuivel vooral in de omliggende dorpen en steden afzet.

Het verkennen van de mogelijkheden van natuurinclusieve landbouw in of rond de stad zou een onderdeel van het Living Lab moeten zijn.

3.7 Burgers en boeren verbinden

Een rendabel en natuurlijk boerenland vraagt om innovaties in de hele agrarische sector en voedselketen. Die vernieuwing werkt dus door in alles: van de economie tot het landschap en het onderwijs. Bovendien vraagt het een ander gedrag van onszelf als consument, burger en lid van de samenleving.

Daarom verdient het aanbeveling om de inhoudelijke projecten en activiteiten te omlijsten met inspirerende cultuur. Daarmee creëren we inspiratie en enthousiasme voor projecten, programma's en activiteiten, maar verbinden we vooral ook de burger weer met de boer. Want zonder die verbinding is rendabele landbouw in een biodivers boerenland niet mogelijk.

*"Cultuur de inspiratiebron, feiten het fundament,
 innovatie de vrucht."
 Kening fan 'e Greide*

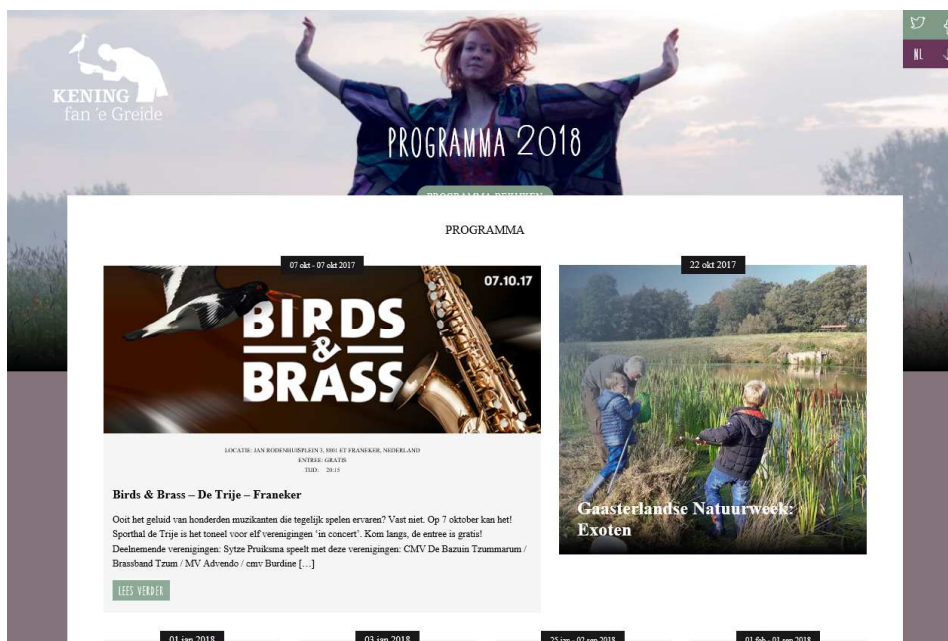
Naast het inhoudelijke deel van living lab verdient het ook aanbeveling een cultureel programma op te zetten waarbij boer en burger met elkaar worden verbonden en consumenten geïnspireerd natuurinclusieve producten te kiezen. Er valt te denken aan:

- Theatervoorstellingen (denk aan 'Koning van het grasland' door [Toneelgroep Jan Vos](#))

- Boerderijexcursies
- Concerten (denk aan [Rowwen Hèze's Stilteconcerten in Mariapeel](#))
- Het inzetten van de Karavaan
- De Melksalon
- [Agri meets Design](#) on tour
- Activiteiten in kader van Leeuwarden Culturele Hoofdstad 2018
- Overige initiatieven die cultuur aanwenden als inspiratiebron/verbindende factor tussen boer en burger ([bijvoorbeeld deze initiatieven uit Friesland](#))

Figuur 5. Rowwen Hèze, naamgever van het nieuwe evenement, speelde in 2011 een stilteconcert met als decor de Mariapeel © Fotopersburo van de Meulenhof

Figuur 6. Website met initiatieven Kening fan 'e Greide

4. Voorstel voor inrichting Living Lab

Naast de algemene beleidsaanbevelingen uit het voorgaande hoofdstuk is het tegelijk belangrijk om aan de slag te gaan en het momentum voor natuurinclusieve landbouw – vanaf voorjaar 2018 al – te benutten. Daarom stellen we voor om te starten met dit Living Lab en de komende vier jaar (2018-2022) tweederde van de Noord-Hollandse agrariërs te bereiken en eenderde ook daadwerkelijk te ondersteunen. Het gaat om boeren die actief zijn in vormen van agrarisch natuurbeheer en in agrarische collectieven én boeren die op andere manieren willen bijdragen aan het versterken van natuurinclusieve landbouw in Noord-Holland.

Daarnaast stellen we voor campagnematig ook tweederde van de Noord-Hollandse burgers te laten ervaren wat natuurinclusieve landbouw is en wat zij kunnen doen om daar aan bij te dragen.

Daarbij is het in onze ogen belangrijk dat we een innovatieve omgeving (Living Lab) creëren rond het thema natuurinclusieve landbouw ten behoeve van de vier “grote” agrarische sectoren in Noord-Holland:

- Melkveehouderij (in veenweidegebieden)
- Bloembollenteelt (langs de binnenduinrand)
- Akkerbouw (in de kop van Noord-Holland)
- Groenteteelt (in West-Friesland)

4.1 Organisatievorm

Het opzetten van het Living Lab wordt getrokken door de Natuur & Milieufederatie Noord-Holland waarbij de onderstaande partners nauw betrokken worden bij de verdere invulling. Onderzocht wordt hoe trekkers en ambassadeurs aan het Living Lab Natuurinclusieve Landbouw verbonden kunnen worden om te adviseren over koers en aanpak.

4.2 Partners

Beoogde partners van het Living Lab Natuurinclusieve Landbouw:

- Provincie Noord-Holland
- Natuur en Milieufederatie Noord-Holland
- Louis Bolk Instituut
- LTO- Noord-Holland
- Proeftuin Zwaagdijk
- Ondernemers, onder andere akkerbouwers, groentetelers, bollentelers, melkveehouders, groenbedrijven
- Commonland
- Water, Land & Dijken en de andere drie Agrarische Natuur Verenigingen;
- Terrein Beherende Organisaties: Natuurmonumenten, Landschap Noord-Holland, Staatsbosbeheer
- In Noord-Holland actieve NGO's en initiatieven
- Clusius College, Hogescholen
- Greenport Noord-Holland Noord

- Farming the City
- De Karavaan
- KAVB
- NLG Holland
- Toneelgroep Jan Vos
- Food Cabinet.

4.3 Stappenplan: fasering en resultaten

	1 ^e helft 2018	2 ^e helft 2018	2019	2020
Visie en doel verder uitwerken	Inventarisatie gebieden Doelstelling			
Netwerk versterken en kennis delen	Inventarisatie kennisvraag Workshops Masterclasses Concrete voorbeelden communiceren	Idem	Idem	Idem
Voorbeeld projecten opzetten	Project 1	Project 2	Project 3	Project 4 (of meer?)
Instrumentenkist provincie controleren en aanvullen	Voorbeelden uit andere provincies verzamelen en toetsen op de NH-praktijk	Toepassen	Toepassen	Toepassen
Burgers en boeren verbinden	Uitwerken campagne spoor	Uitvoeren	Uitvoeren	Uitvoeren
Cultuurcomponent uitwerken	Uitwerken	Uitvoeren	Uitvoeren	Uitvoeren
Natuurinclusief als exportproduct verkennen		Internationale verkenning in de keten	Pitches en voorbeeld producten	

Tabel 1. Overzicht stappenplan Living Lab NIL

Visie en doel verder uitwerken

Om richting te geven en duidelijkheid te scheppen verdient het aanbeveling om een gezamenlijke/breed gedragen visie op natuurinclusieve landbouw te ontwikkelen. Dat kan vormgegeven worden in een **Manifest Natuurinclusieve Landbouw**. Het is aan te bevelen deze wetenschappelijk te onderbouwen en te objectiveren. De visie zou idealiter gebaseerd zijn op:

- Formuleren van een toekomstvisie of droombeeld;
- Een inventarisatie van de huidige situatie: agrarisch ruimtegebruik, economische positie agrarische sector, biodiversiteit en landschappelijke kwaliteit (zie ook advies van PARK) in het agrarisch gebied en de kansen

- Gezamenlijk benoemen van het programma om van de huidige situatie naar de gewenste te komen, met:
 - o Acties voor provincie, natuur en landbouw samen
 - o Acties voor de provincie (in samenwerking met de waterschappen)
 - o Acties voor landbouworganisaties
 - o Acties voor natuur- en landschapsorganisaties
 - o Acties voor kennisinstellingen in Noord Holland.

Resulterende in:

- Een manifest of intentieverklaring voor samenwerking voor een gebiedsgerichte aanpak, waarin een actieprogramma en een duidelijk borging/verantwoordingsysteem als basis dienen voor het belonen van boeren.

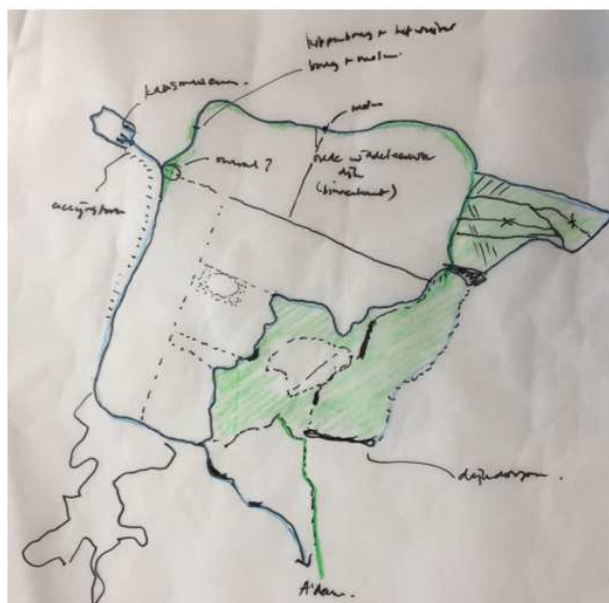
Netwerk versterken en kennis delen

Het Living Lab wil gebruik maken van de energie onder een groeiende groep agrariërs in Noord-Holland om aan de slag te gaan met natuurinclusieve landbouw. Om de praktische vragen voor natuurinclusieve bedrijfsvoering te beantwoorden gaat het Living Lab:

- De kennisvragen en het aanbod inventariseren onder agrariërs
- Samen met onderwijsinstellingen en andere partijen workshops en masterclasses organiseren
- Concrete voorbeelden van natuurinclusieve landbouw (maatregelen) communiceren.

Voorbeeld projecten opzetten

Voorbeeldprojecten dienen als lokaal laboratorium waar met nieuwe ideeën geëxperimenteerd kan worden. Hiervoor is het nodig dat er samenwerking in een gebied plaatsvindt tussen meerdere agrariërs (en met andere partners, zoals natuur- en ketenorganisatie). Potentiele geschikte locaties zijn bekend, maar breed draagvlak moet verder onderzocht worden.

Bron beeldmateriaal: Amsterdam Wetlands

Organiserend vermogen versterken

Verder is het belangrijk om het organiserend vermogen te ondersteunen door onder andere:

- CONO-aanpak (doelen, programma, workshops voor melkveehouders) ook in andere sectoren te stimuleren
- NLG Holland Aanpak te ondersteunen
- Bijvoorbeeld de aanpak van Stichting Veldleeuwerik²⁵ op te schalen en robuust te maken

²⁵ <https://veldleeuwerik.nl/>

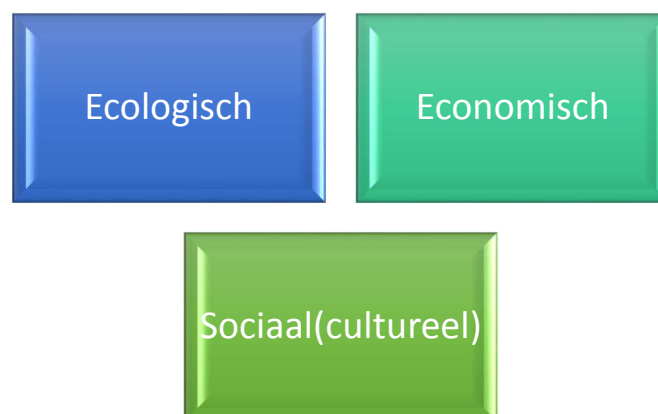
Ketenprojecten

Ook zal er worden geëxperimenteerd met de vermarkting van natuurinclusieve producten op de regionale (en wellicht ook (inter)nationale) markt. Het opzetten van een samenwerking met DEEN-supermarkten wordt nu onderzocht. Hierbij kijken we naar het vermarkten van natuurinclusieve landbouwproducten.

Instrumentenkist controleren en vullen met innovatieve instrumenten

Een belangrijk doel van het Living Lab is het praktisch maken van de principes van natuurinclusieve landbouw. Het moet de agrariër zo makkelijk mogelijk worden gemaakt om een geïnformeerde beslissing te nemen over welke maatregelen het meest wenselijk zijn (economisch, ecologisch en sociaal(cultureel)) op zijn bedrijf. De coördinatie van de Natuur & Milieufederatie kan helpen om contact tussen overheden, retail, agrariërs, consument, natuurorganisaties en andere ketenpartijen te faciliteren, zodat er op verschillende niveaus en plaatsen in de keten gezocht kan worden naar ondersteuning van natuurinclusieve maatregelen. Het Living Lab wil al experimenterende (door kennisuitwisseling) een lijst maken van natuurinclusieve maatregelen en vervolgens zoeken naar de instrumenten die dit kunnen ondersteunen. Enkele potentiële voorbeelden hiervan zijn:

- Veenweide Fonds: 'boost' geven aan het remmen van verdergaande veenoxidatie. Door afwaardering van de grond financieren. Nieuw businessmodel voor de boer opzetten.
- Grondbank: onder andere voorkomen dat grond door partijen "van buiten" wordt verkocht en mobiliteit in grond binnen gebied verbeteren, speculatie tegen gaan.
- 'Revolving Fund' om investeringen in nieuwe natuurinclusieve businessmodellen te financieren
- Groene Grond Coöperaties.
- Erfpachtvoorzieningen Niet alle boeren zijn in staat om gronden en/of bedrijven te kopen. Dus is het nuttig om onderzoek te doen naar aantrekkelijke erfpachtvoorzieningen voor de nodige 'bewegingsruimte'.
- Stoppers en Leegkomende Agrarische Bedrijven: instrumenten om potentiële stoppers te helpen en leegstand en verpaupering zoveel mogelijk te voorkomen. Bestemmingswijziging van leegkomende agrarische bedrijven: nieuwe rood + MVO combinaties. Denk aan onder andere saneringsregelingen, verplaatsbare rechten voor stoppers.

Figuur 7. De drie categorieën voor de instrumentenkist

Cultuurcomponent uitwerken

Naast het inhoudelijke spoor is het ook wenselijk boeren en burgers met elkaar te verbinden. Dat kan door middel van een cultureel/campagne spoor. Het culturele/campagne spoor heeft als doel om ook het publiek op een positieve manier te betrekken bij de uitdagingen die agrariërs ondervinden bij natuurinclusieve landbouw.

Een ander belangrijk doel is om een markt te creëren voor deze producten. Hierbij is goed in te spelen op bestaande trends: zal als het verlangen om te weten waar ons eten vandaan komt en hoe het geproduceerd wordt. Eveneens is er groeiend bewustzijn van de impact van ons eetpatroon op het milieu. Enkele manieren waarop wij dit willen faciliteren zijn:

- Theatervoorstellingen
- Workshops en onderwijs in de natuur
- Lezingen in de stad
- Samenwerken met sterke consument gerichte partijen (DEEN)
- Holland boven Amsterdam
- Melkschuitenroute in Laag Holland
- Adopteer een weidevogel
- Aansluiten bij al bestaande korte keten initiatieven
- Aansluiten bij 'Gezond leren eten'
- Natuurinclusief als exportproduct verkennen ('Greenport Natuurinclusief')

4.4 Tot Slot

Eén van de uitdagingen voor de landbouw is het ombuigen van de trend van afnemende biodiversiteit die samenhangt met de huidige werkwijze en bedrijfsvoering. Gevolg daarvan is bijvoorbeeld een achteruitgang in het aantal vogels, insecten en een gezond bodemleven. Met de ambitie om *natuurinclusieve landbouw* te ontwikkelen zoeken we naar optimale in- en toepassing van biodiversiteit in het landbouw productieproces. Want biodiversiteit is niet alleen nodig voor landschap, milieu en natuur, maar ook voor een gezonde, rendabele landbouw op de lange termijn. Ook bij het publiek groeit het bewustzijn dat een goede balans tussen productie en natuur in de landbouw noodzakelijk is.

Het project Living Lab natuurinclusieve landbouw stelt zich ten doel de biodiversiteits-trend om te buigen en het proces richting een natuurinclusieve landbouw te versnellen. De manier waarop we dit proces willen vormgeven is middels een Living Lab waarbij relevante partijen samenwerken om al doende te leren en verder te komen.

Bijlage overzicht

[Bijlage 1 – Maatregelen uit de studie van het Louis Bolk Instituut over Natuurinclusieve Landbouw](#)

[Bijlage 2 – Voorbeelden van maatregelen natuurinclusieve landbouw](#)

[Bijlage 3 – Voorbeelden initiatieven uit Noord-Holland](#)

[Keten](#)

[Agrariërs](#)

[Burgerbetrokkenheid](#)

[Bijlage 4 – Lijst met geraadpleegde personen](#)

Bijlage 1 Maatregelen uit de studie van het Louis Bolk Instituut over Natuurinclusieve Landbouw

<i>Maatregelen</i>	<i>Doel/functie</i>
Mestkwaliteit en -diversiteit aanpassen (ruige mest, beperken kunstmest, mestkwaliteit)	Organisch stof opbouw, beperken emissies, stimuleren bodemleven, voedsel en nestgelegenheid voor specifieke soorten
Niet-kerende grondbewerking	Gewasresten in bovengrond houden, minder afbraak van organische stof en minder verstoring van bodemleven
Bouwplanverruiming akkers	Organische stof opbouw, verbetering bodemstructuur en verhoging ziekteweerbaarheid
Groenbemesters, vanggewassen, akkers jaarrond groen houden	Nutriënten vastleggen, stimuleren bodemleven, verbeteren bodemstructuur en organische stof productie
Keuze/Reductie gewasbeschermingsmiddelen	Minder verstoring voedselweb voor specifieke soorten; productkwaliteit
Volledig grasgevoerd bedrijf	Grasland positief voor bodemkwaliteit (organische stof en bodemleven), beperken emissies nutriënten en gewasbeschermingsmiddelen naar oppervlaktewater en bovengrondse biodiversiteit
Kruidenrijk grasland	Verbeteren bodem, ruwvoeder, diergezondheid en weidevogels
Weidegang	Dierenwelzijn en -gezondheid, sluiten kringlopen, beperken ammoniak
Aanleg plas-dras systeem	Stimulering weidevogels
Natte landbouw en andere runderrassen in vernette veenweidegebieden	Beperken CO2 emissies veenweide, schoner water, meer waterberging, hogere diversiteit van soorten en landschappen
Aanleg/beheer grazige, droge elementen of opgaande begroeiing	Voedselweb functionele agrobiodiversiteit, natuurwaarde (soorten) en landschap

Bronnen:

- *Kamerbrief Natuurinclusieve Landbouw, 10 juli 2017*
- *Erismann et al, juni 2017, Louis Bolk Instituut, 'Maatregelen Natuurinclusieve Landbouw'.*

Bijlage 2 - Voorbeelden van maatregelen natuurinclusieve landbouw

[1. Agrarisch Weidevogelbeheer](#)

[2. Ecologisch landbeheer](#)

[3. Natte landbouw](#)

[4. Vogelakker en vogelakkerrand](#)

[5. Wintervoedselakker](#)

[6. Kruidenrijke akkerrand](#)

[7. Landschapselementen](#)

[8. Soortbeschermingsmaatregelen dieren en planten](#)

[9. Natuurvriendelijke oever](#)

[10. Nestkasten voor vogels](#)

[11. Natuurvriendelijke verlichting](#)

[12. Oeverbreedte sloot benutten voor biodiversiteit](#)

1. Agrarisch Weidevogelbeheer

Het in stand houden of verbeteren van het leefgebied voor weidevogels (zoals de gele kwikstaart, kievit, grutto, tureluur en graspieper). Dit doe je door bij de bedrijfsvoering van de landbouw rekening te houden met het leefgebied van de weidevogels.

Aan de slag

U kunt zelf aan de slag gaan met verschillende onderdelen zoals:

- rustperiodes/ laat maaien / uitstel maaidatum (meerdere rustperiodes)
- legselbeheer
- kruidenrijk grasland met rustperiode
- extensief beweide grasland
- plasdras
- verhoogd waterpeil
- ruige mest

Subsidies

Indien u gebruik wilt maken van een subsidie kunt u zich aansluiten bij een Agrarisch Collectief. Een Agrarisch Collectief is een samenwerkingsverband van agrariërs en grondgebruikers die agrarisch natuur- en landschapsbeheer uitvoeren in een bepaald gebied. Het Agrarisch Collectief is ook de uitvoerder van de subsidieregeling [Agrarisch Natuur en Landschapsbeheer](#).

De maatregelen die u kunt nemen zijn ondergebracht in verschillende pakketten waarbij pakketeisen geformuleerd zijn. Samen met het Agrarisch Collectief kiest u voor het pakket dat past in het gebiedsplan. Afhankelijk van de zwaarte van de pakketten die gekozen worden, krijgt u als boer een vergoeding per ha (subsidiestelsel SNL). Deze vergoeding kan variëren van enige honderden euro's tot meer dan duizend euro per ha/jr.

Contactpersonen en meer informatie

Voor meer informatie en aanvraag van de subsidie neemt u contact op met het Agrarisch Collectief waaronder u geografisch gezien valt. Er zijn 4 collectieven in de provincie Noord-Holland:

[Agrarisch Collectief Texel](#)

[Agrarisch Collectief Hollands Noorden](#)

[Agrarisch Collectief Water Land en Dijken](#)

[Agrarisch Collectief Noord-Holland Zuid](#)

2. Ecologisch landbeheer

Ecologisch landbeheer is een nieuwe vorm van het land beheren waarin zoveel mogelijk plaats is voor natuurlijke processen en een meer natuurlijke voedselproductie. De biodiversiteit is hoog. Het gebruik van water, mest en energie neemt met minimaal de helft af waardoor sprake is van het zuinig omgaan met grondstoffen en de aarde, én lagere bedrijfskosten. Ecologisch landbeheer levert een mooie en rijke natuur op en een fraai gevarieerd landschap. Overige pioniers: Mark Shepard (action ecology), Joel Salatin (polyface farms), Willem Ferwerda (common land).

Aan de slag

De aandacht voor deze vormen van landbeheer groeit sterk bij zowel natuurorganisaties als boeren. Het wachten is op de eerste experimenten in Nederland.

Subsidies

Op dit moment zijn er voor natte landbouw, voor zover bij ons bekend, geen subsidies.

Contactpersonen en meer informatie

Jelmer Urbanus is een van de eerste pioniers op dit gebied. Bent u benieuwd naar zijn ervaringen? Dan kunt u contact opnemen via jelmerurbanus@icloud.com of 06 815 034 78.

3. Natte landbouw

Bij natte landbouw is sprake van vernatting van de bodem door bijvoorbeeld drukdrains (onderwaterdrains die zijn aangesloten op een pompput), met als doel een nieuw rendabel landbouwbedrijf te ontwikkelen met een hoger grondwaterpeil. Een hoger grondwaterpeil heeft een positieve invloed op de ontwikkeling van het landschap en de biodiversiteit. Daarnaast komt er minder CO₂ vrij doordat door de vernatting het veen niet verdroogt.

Bij natte teelten staat de productie van nieuwe natte gewassen centraal zoals bijvoorbeeld lisdodde, veenmos en kroosvaren. Dit heet paludicultuur.

Aan de slag

Deze maatregel bevindt zich nog in een experimentfase. Bent u geïnteresseerd in natte landbouw? Neem dan contact op met een van de onderstaande eerste experimenten.

Subsidies?

Op dit moment zijn er voor natte landbouw, voor zover bij ons bekend, geen subsidies voor.

Contactpersonen en meer informatie

De eerste experimenten lopen in Nauerna (Zuiderveen) en Landsmeer (Ilperveld). Ook in de provincies Friesland, Utrecht, Drenthe en Noord-Brabant lopen experimenten.

Kijk op www.innovatieprogrammaveen.nl voor meer informatie over deze experimenten, of neem contact op met Roel van Gerwen van Stichting Landschap Noord-Holland: 088 0064400.

4. Vogelakker en vogelakkerrand

Akkers en akkerranden worden met speciale eiwitgewassen, granen en kruiden ingezaaid in stroken. Op deze manier dienen deze akkers en randen in de zomer en in de winter als gebied waar akkervogels (zoals de veldleeuwerik, gele kwikstaart en graspieper) regelmatig terugkeren om zich te voeden. In de zomer dienen deze akkers en randen als broedgebied voor onder akkervogels. Naast het aantrekken van vogels zijn deze maatregelen ook gunstig voor het aantrekken van insecten waaronder vlinders, muizen en roofvogels. De insectenrijkdom is in het broedseizoen gunstig voor de overlevingskansen van de jonge vogels. Door de toename van natuurlijke vijanden van plaagorganismen in het gewas, is het gebruik van bestrijdingsmiddelen op de productieakker fors minder. Ook neemt het aantal bestuivende insecten in het gewas toe. Kortom het voedselweb is in het hele gebied completer. Dit zorgt ervoor dat de akkers minder gevoelig worden voor ziektes en plagen.

Aan de slag

In het rapport [‘Aanleg en onderhoud van akkerranden’ van het Louis Bolke Instituut](#), vindt u praktische tips over de aanleg en het beheer van akkerranden. In het rapport wordt andere aangegeven dat het belangrijk is om:

- vooraf een goede afweging te maken voordat u aan de slag gaat en eventueel een overeenkomst afsluit.
- Houd er rekening mee dat naast kruiden ook onkruiden zich ontwikkelen.
- Duidelijke doelen te kiezen waarvoor de akkerrand wordt ingepast.
- Zoek daarna de meest geschikte plek en een
- Passend zaaizaadmengsel.
- Het aanleggen van akkerranden onderdeel van uw beheersplan te maken en daarbij bewust te kiezen voor het type dat aansluit bij uw bedrijf en omgeving.

Download [het volledige rapport](#) voor meer tips.

Subsidies

Indien u gebruik wilt maken van een subsidie kunt u zich aansluiten bij een Agrarisch Collectief. Een Agrarisch Collectief is een samenwerkingsverband van agrariërs en grondgebruikers die agrarisch natuur- en landschapsbeheer uitvoeren in een bepaald gebied. Het Agrarisch Collectief is ook de uitvoerder van de subsidieregeling [Agrarisch Natuur en Landschapsbeheer](#).

De maatregelen die u kunt nemen zijn ondergebracht in verschillende pakketten waarbij pakketeisen geformuleerd zijn. Samen met het Agrarisch Collectief kiest u voor het pakket dat past in het gebiedsplan. Afhankelijk van de zwaarte van de pakketten die gekozen worden, krijgt u als boer een vergoeding van duizend tot enige duizenden euro's per ha/ja. Daarnaast nemen ook de kosten aan bestrijdingsmiddelen af.

Contactpersonen en meer informatie

Voor meer informatie en aanvraag van de subsidie neemt u contact op met het Agrarisch Collectief waaronder u geografisch gezien valt.

Er zijn 4 collectieven in de provincie Noord-Holland:

[Agrarisch Collectief Texel](#)

[Agrarisch Collectief Hollands Noorden](#)

[Agrarisch Collectief Water Land en Dijken](#)

[Agrarisch Collectief Noord-Holland Zuid](#)

Studieclub kennisverbreding akkernatuur:

Agrarische Natuurvereniging Hollandse Noorden is in 2017 een studieclub kennisverbreding Akkernatuur gestart. Kijk voor meer informatie of aanmelden bij deze kennisclub op [de website van Hollandse Noorden](#).

Overige informatie

[Aanleg en onderhoud van akkerranden: Onkruid de baas blijven. Louis Bolk Instituut, Driebergen \(Luske, B., A.J.T.M. Hospers-Brands, L. Janmaat. 2015\)](#)

[Brochure over biodiversiteitsakkers, met handleiding.](#)

[Brochure Fab en akkerranden: voor natuurlijke plaagbeheersing](#)

[Bloeiend bedrijf Glossy: over de resultaten van een bloeiend bedrijf](#)

5. Wintervoedselakker

Wintervoedselakkers zijn akkers die voor 90-100% bestaand uit granen en kruiden die niet worden geoogst en ondergeploegd tot het volgende jaar (mei-maart). De zaden blijven op de akker. Hiermee zijn ze een belangrijke voedselbron en een schuilplaats voor overwinterende akkervogels zoals de veldleeuwerik, de gele kwikstaart en de graspieper. De akkers zijn ook belangrijk voor muizen en deze trekken op hun beurt uilen en roofvogels aan. Ook in de zomer zijn deze akkers een voedselbron voor vogels door de rijkdom aan insecten. Zo zorgt de wintervoedselakker voor een hoge biodiversiteit en een completer voedselweb. Kortom het voedselweb is in het hele gebied completer. Dit zorgt ervoor dat de akkers minder gevoelig worden voor ziektes en plagen.

Aan de slag

In het rapport '[Praktijkvragen en tips veldexcursie akkervogels](#)' vindt u praktische tips over de aanleg van een wintervoedselakker.

Subsidies

Indien u gebruik wilt maken van een subsidie kunt u zich aansluiten bij een Agrarisch Collectief. Een Agrarisch Collectief is een samenwerkingsverband van agrariërs en grondgebruikers die agrarisch natuur- en landschapsbeheer uitvoeren in een bepaald gebied. Het Agrarisch Collectief is ook de uitvoerder van [de subsidieregeling Agrarisch Natuur en Landschapsbeheer](#).

De maatregelen die u kunt nemen zijn ondergebracht in verschillende pakketten waarbij pakketeisen geformuleerd zijn. Samen met het Agrarisch Collectief kiest u voor het pakket dat past in het gebiedsplan. Afhankelijk van de zwaarte van de pakketten die gekozen worden, krijgt u als boer een vergoeding per ha (subsiestelsel SNL). Deze vergoeding kan variëren van enige honderden euro's tot meer dan duizend euro per ha/jr.

Contactpersonen en meer informatie

Voor meer informatie en aanvraag van de subsidie neemt u contact op met het Agrarisch Collectief waaronder u geografisch gezien valt.

Er zijn 4 collectieven in de provincie Noord-Holland:

[Agrarisch Collectief Texel](#)

[Agrarisch Collectief Hollands Noorden](#)

[Agrarisch Collectief Water Land en Dijken](#)

[Agrarisch Collectief Noord-Holland Zuid](#)

Studieclub kennisverbreding akkernatuur:

Agrarische Natuurvereniging Hollandse Noorden is in 2017 een studieclub kennisverbreding Akkernatuur gestart. Kijk voor meer informatie of aanmelden bij deze kennisclub op [de website van Hollandse Noorden](#).

Meer informatie

[Praktijkvragen en tips veldexcursie akkervogels](#)

[Werkgroep grauwe kiekendief](#)

6. Kruidenrijke akkerrand

Kruidenrijke akkerranden zijn akkerranden die ingezaaid worden met granen en kruiden. Er zijn weinig bewerkingen nodig (alleen inzaaien en maaien). Ze kunnen verschillende functies hebben. Ze dienen onder andere als broed- en schuilgebied en in de zomer en in de winter als gebied waar akkervogels regelmatig terugkeren om zich te voeden. Ook andere dieren maken veelvuldig gebruik van deze akkerranden. Winterakkerranden zijn voornamelijk graanvelden die in de winter zorgen voor niet geoogste zaden waar vogels op afkomen. Zomerakkerranden zijn bedoeld voor de zomerperiode en bestaan uit meer kruiden en relatief minder granen.

De akkerranden zorgen voor een hoge biodiversiteit en spelen een rol in natuurlijke plaagbestrijding, het verminderen van chemische bestrijding, als buffer tegen drift van chemische bestrijding of als erfafscheiding, in het aantal bestuivende insecten in het gewas enz. Kortom het voedselweb is in het hele gebied completer. Dit zorgt ervoor dat de akkers minder gevoelig worden voor ziektes en plagen.

Aan de slag

In het rapport '[Aanleg en onderhoud van akkerranden](#)' van het [Louis Bolke Instituut](#), vindt u praktische tips over de aanleg en het beheer van akkerranden. In het rapport wordt andere aangegeven dat het belangrijk is om:

- 1) vooraf een goede afweging te maken voordat u aan de slag gaat en eventueel een overeenkomst afsluit
- 2) u er rekening mee houdt dat naast kruiden ook onkruiden zich ontwikkelen
- 3) u duidelijke doelen kiest waarvoor de akkerrand wordt ingepast. Zoek daarna de meest geschikte plek en een passend zaaizaadmengsel.
- 4) maak het aanleggen van akkerranden onderdeel van uw beheersplan en kies daarbij bewust voor het type dat aansluit bij uw bedrijf en omgeving.

Download [het volledige rapport](#) voor meer tips.

Subsidies

Indien u gebruik wilt maken van een subsidie kunt u zich aansluiten bij een Agrarisch Collectief. Een Agrarisch Collectief is een samenwerkingsverband van agrariërs en grondgebruikers die agrarisch natuur- en landschapsbeheer uitvoeren in een bepaald gebied. Het Agrarisch Collectief is ook de uitvoerder van [de subsidieregeling Agrarisch Natuur en Landschapsbeheer](#).

De maatregelen die u kunt nemen zijn ondergebracht in verschillende pakketten waarbij pakketeisen geformuleerd zijn. Samen met het Agrarisch Collectief kiest u voor het pakket dat past in het gebiedsplan. Afhankelijk van de zwaarte van de pakketten die gekozen worden, krijgt u als boer een vergoeding per ha (subsidiestelsel SNL). Deze vergoeding kan variëren van enige honderden euro's tot meer dan duizend euro per ha/jr.

Contactpersonen en meer informatie

Voor meer informatie en aanvraag van de subsidie neemt u contact op met het Agrarisch Collectief waaronder u geografisch gezien valt.

Er zijn 4 collectieven in de provincie Noord-Holland:

[Agrarisch Collectief Texel](#)

[Agrarisch Collectief Hollands Noorden](#)

[Agrarisch Collectief Water Land en Dijken](#)

[Agrarisch Collectief Noord-Holland Zuid](#)

Studieclub kennisverbreding akkernatuur

Agrarische Natuurvereniging Hollandse Noorden is in 2017 een studieclub kennisverbreding Akkernatuur gestart. Kijk voor meer informatie of aanmelden bij deze kennisclub op [de website van Hollandse Noorden](#).

Meer informatie

[Aanleg en onderhoud van akkerranden: Onkruid de baas blijven. Louis Bolk Instituut, Driebergen \(Luske, B., A.J.T.M. Hospers-Brands, L. Janmaat. 2015\)](#)

[Brochure over biodiversiteitsakkers, met handleiding.](#)

[Brochure Fab en akkerranden: voor natuurlijke plaagbeheersing](#)

[Bloeiend bedrijf Glossy: over de resultaten van een bloeiend bedrijf](#)

7. Landschapselementen

Op en rond het boeren erf zijn van oudsher elementen te vinden die kenmerkend zijn voor een streek. Gedacht kan worden aan knotwilgen, boomgaarden, rietkragen, hooiland, duinrellen, hakhoutbosjes en windsingels. Deze elementen tekenen een streek en maken deze herkenbaar. Naast de historische en landschappelijke waarde zijn ze ook van belang voor dieren en planten. Zo broeden vogels in bosjes en singels en zijn rietkragen van belang voor bijvoorbeeld dwergmuizen. Helaas zijn veel van deze elementen verdwenen vanwege een (vermeende) efficiëntere bedrijfsvoering. Door deze elementen toe te voegen wordt het streekeigen karakter versterkt én het leefgebied van diverse planten en dieren vergroot. De variatie in het landschap zorgt voor meer natuurlijke bestuivers voor gewassen. Ook zijn er bij sommige landschapselementen oogstmogelijkheden. Denk hierbij aan rietstrooisel voor in de stal, of brandhout voor in de kachel uit een hakhoutbosje.

De kosten van landschapselementen variëren omdat het om verschillende soorten gaat, maar wat een rol speelt is of het om aanleg of beheer gaat. Soms gaat het om een verwaarloosde rietkraag die met één keer maaien weer is verbeterd, soms gaat het om een windsingel die geheel is verdwenen.

Aan de slag

Neem voor meer informatie over de landschapselementenregeling contact op met Nicky Schuurman van Stichting Landschap Noord-Holland, via: 088 0064400.

Subsidies

Er was een [subsidie beschikbaar voor landschapselementen](#). (Landschap Noord-Holland voert deze regeling uit namens de Provincie Noord-Holland). Helaas stopt deze regeling per 1 januari 2018 en worden aanvragen op dit moment niet meer in behandeling genomen. We hebben op dit moment nog geen informatie over eventuele opvolgende subsidiemogelijkheden.

Contactpersonen en meer informatie

Neem voor meer informatie over de landschapselementenregeling contact op met Nicky Schuurman van Stichting Landschap Noord-Holland, via: 088 0064400.

8. Soortbeschermingsmaatregelen dieren en planten

De soortbeschermingsmaatregelen hebben als doel de leefomgeving van dieren en planten te verbeteren. Het kan hierbij gaan om voedsel en nest- en schuilgelegenheden van soorten die het moeilijk hebben en dreigen te verdwijnen uit Noord-Holland. Het gaat om diverse maatregelen afhankelijk van de soort en zijn eisen aan de leefomgeving, zoals:

- 1) het plaatsen van broedhopen voor de ringslang
- 2) het zorgen voor plas-dras oevers voor onder andere de voor bittervoorn, de gewone dotterbloem, de
- 3) groene glazenmaker en de roerdomp.
- 4) het niet volledig schonen van de slootvegetatie voor de groene glazenmaker.
- 5) het planten van bomen voor wilde bijen
- 6) het graven van poelen en plassen in verdroogd rietland voor de waterspitsmuis
- 7) modderpoelen voor de boerenwaluw
- 8) nestwanden voor de ijsvogel of oeverwaluw

Het verbeteren van het leefgebied voor planten en dieren heeft rechtstreeks invloed op de biodiversiteit. Ook omdat veel andere dieren en planten meeliften op de maatregelen die voor een specifieke soort getroffen worden. Deze maatregelen versterken de natuur op het boerenbedrijf en kunnen van belang zijn voor de bestrijding van plagen.

Aan de slag

Hoe beter wordt nagedacht over de plek waar de maatregelen worden toegepast, des te groter is de kans op succes. Het allerbelangrijkst is het om te weten of de soort tot de gebiedseigen soorten behoort. Stichting Landschap Noord-Holland heeft [een lijst gemaakt met soorten en de te treffen maatregelen](#). Uiteraard kunt u ook voor soorten die niet in de lijst staan maatregelen treffen.

Subsidies

Voor sommige maatregelen voor bijzondere soorten (zeldzame en kritische soorten) was een soortenstimuleringsregeling van toepassing. Zie hiervoor [de lijst op de website van Stichting Landschap Noord-Holland](#). (Landschap Noord-Holland voert de soortenbeschermingsregeling uit namens de provincie Noord-Holland). Helaas stopt deze regeling per 1 januari 2018 en worden aanvragen op dit moment niet meer in behandeling genomen. We hebben op dit moment nog geen informatie over eventuele opvolgende subsidiemogelijkheden.

Contactpersonen en meer informatie

Neem voor meer informatie over de soortenbeschermingsregeling contact op met Nicky Schuurman van Stichting Landschap Noord-Holland, via: 088 0064400.

9. Natuurvriendelijke oever

Het aanleggen van een natuurvriendelijke oever als geleidelijke overgang van water naar land wordt beschouwd als zeer effectieve maatregel om het ecologisch functioneren van wateren te verbeteren. Natuurvriendelijke oevers vormen een beschutte leefomgeving voor bijvoorbeeld insecten, kikkers, padden, kleine zoogdieren en vissen. De oever- en waterplanten zijn een prima plek om te schuilen, op te groeien, voort te planten en voedsel te vinden. Ook veel vogels zoals de rietzanger en karekiet voelen zich er thuis. Sommige natuurvriendelijke oeverplanten, zoals waterriet, gaan algengroei tegen. Dit alles levert een belangrijke bijdrage aan de verbetering van de ecologische waterkwaliteit. Deze maatregel stimuleert de biodiversiteit, mits ook na aanleg het beheer natuurvriendelijk plaatsvindt. De hoge biodiversiteit kan een rol spelen in de natuurlijke plaagbestrijding en het verminderen van chemische bestrijding.

Aan de slag

Voor deze maatregel is een goede voorbereiding noodzakelijk. Stichting Toegepast Onderzoek Waterbeheer (STOWA) heeft hiervoor een handreiking geschreven: [Handreiking Natuurvriendelijke Oevers](#).

Voor het beheer van een natuurvriendelijk oever zijn verschillende waterpakketten beschikbaar via de Agrarische Collectieven (een samenwerkingsverband van agrariërs en grondgebruikers die agrarisch natuur- en landschapsbeheer uitvoeren in een bepaald gebied). Het gaat hierbij onder andere om de volgende pakketten:

- 1) rietzoom en rietperceel
- 2) baggeren met baggerpomp

- 3) duurzaam slootbeheer en ecologisch slootschonen
- 4) botanisch waardevolle weiderand en slootkantbeheer

Subsidies

Voor de aanleg is [de subsidieregeling 'Natuurvriendelijke Oever'](#) bij het Hoogheemraadschap van Rijnland en andere waterschappen beschikbaar.

Contactpersonen en meer informatie

Neem voor informatie over de verschillende waterpakketten contact op met het Agrarisch Collectief waaronder u geografisch gezien valt. Er zijn 4 collectieven in de provincie Noord-Holland:

[Agrarisch Collectief Texel](#)

[Agrarisch Collectief Hollands Noorden](#)

[Agrarisch Collectief Water Land en Dijken](#)

[Agrarisch Collectief Noord-Holland Zuid](#)

10. Nestkasten voor vogels

Nestkasten zijn kunstmatige nest- en schuilgelegenheden voor dieren. Dit zijn nestgelegenheden aanvullend op de natuurlijke mogelijkheden (voor onder andere de koolmees, pimpelmees, roodborst, heggenmus, bosuil, vleermuis en insecten). Het kunnen ook nestgelegenheden zijn die in natuurlijke vorm in Nederland niet voorkomen en dus voor het voortbestaan van de soort essentieel zijn (voor onder andere de kerkuil, steenuil gierzwaluw, huiszwaluw en de ooievaar). Nestkasten zorgen voor het toevoegen van een schakel in het voedselweb en zijn positief voor de biodiversiteit. Dit kan weer van belang zijn voor de bestrijding van plagen en het ecologisch evenwicht op de boerderij.

Aan de slag

Voordat u aan de slag gaat met het plaatsen van nestkasten voor vogels kunt u advies inwinnen bij Stichting Landschap Noord-Holland. Om de kans van het bezetraken van de kast te vergroten is het van belang om goed na te denken over de plek waar de kast moet komen. Hiervoor is de inrichting van de omgeving en de windrichting van belang. Ook de vorm, grootte en de invliegopeningen van de kast zijn van belang. Elke soort heeft hiervoor zijn eigen voorkeur. Het wel of niet plaatsen van een nestkast hangt ook af van de beheerdoelstellingen in de directe omgeving. Tegenstrijdigheden moeten worden voorkomen, zoals bijvoorbeeld roofvogels en weidevogeldoelstellingen.

Subsidies

Voor sommige maatregelen voor bijzondere soorten (zeldzame en kritische soorten) was een soortenstimuleringsregeling van toepassing. Zie hiervoor [de lijst op de website van Stichting Landschap Noord-Holland](#). (Landschap Noord-Holland voert de soortenbeschermingsregeling uit namens de provincie Noord-Holland). Helaas stopt deze regeling per 1 januari 2018 en worden aanvragen op dit moment niet meer in behandeling genomen. We hebben op dit moment nog geen informatie over eventuele opvolgende subsidiemogelijkheden.

Contactpersonen en meer informatie

Neem voor meer informatie over de soortenbeschermingsregeling contact op met Nicky Schuurman van Stichting Landschap Noord-Holland, via: 088 0064400.

11. Natuurvriendelijke verlichting

Natuurvriendelijke verlichting is verlichting die het ecologisch evenwicht niet verstoort en dus goed samengaat met natuur. Kortom verlichting die geen lichthinder veroorzaakt. Zoogdieren en vogels houden van een donkere nacht en zijn goed aangepast aan het leven in het donker. Felle en/of verkeerd aangebrachte verlichting verstoort het bioritme van dieren en het ecologisch evenwicht tussen predatoren en prooidieren: prooidieren kunnen in sommige gevallen gemakkelijker worden opgespoord.

Vogels en vleermuizen kunnen door het felle licht worden aangetrokken en verspillen zo hun energie. Bijvoorbeeld trekvogels die zich normaliter oriënteren op de nachtelijke hemel, of zoogdieren en uilen die nachtactief zijn op zoek naar voedsel, of broedende Grutto's die het liefst onopgemerkt in het donker broeden. Broedgebieden kunnen door een te veel aan licht kleiner worden.

Een natuurvriendelijke verlichting van het boeren erf zorgt dus voor een goed ecologisch evenwicht op de boerderij én zorgt voor een lager energieverbruik.

Aan de slag

Natuurvriendelijke verlichting heeft een lage verlichtingssterkte, verlicht alleen datgene dat verlicht moet worden, is (schuin) naar beneden gericht en brandt niet continu. In sommige gevallen is gekleurd licht beter (bijvoorbeeld groene vleermuisvriendelijke verlichting). De gewenste kwaliteit van het licht is ook afhankelijk van het type werkzaamheden dat 's avonds en 's nachts op het boerenbedrijf moet plaatsvinden en van de wensen op het gebied van sociale veiligheid en verkeersveiligheid. Laat u adviseren wat de mogelijkheden op verlichtingsgebied zijn door de Natuur- en Milieufederatie Noord-Holland.

Contactpersonen en meer informatie

Kijk voor meer informatie over natuurvriendelijke verlichting op [de website Sterrendichterbij](#) van de Natuur en Milieufederatie Noord-Holland. U kunt ook contact opnemen met Erna Krommendijk via e.krommendijk@mnh.nl.

12. Oeverbreedte sloot benutten voor biodiversiteit

Normaal gesproken wordt een sloot jaarlijks gemaaid en gebaggerd door het waterschap om het doorstroomprofiel van het water te garanderen. Door dit slootbeheer worden veel planten en dieren het slachtoffer. En dat is slecht voor de biodiversiteit. Als de sloot breed genoeg is en er een overbreedte aanwezig is, biedt het waterschap ruimte om geen maai- en baggerbeheer toe te passen (waardoor er ruimte voor groei is). Hierdoor blijven de waterplanten intact en kunnen vissen, insecten hiervan profiteren. Door deze maatregel, een vorm van natuurvriendelijk oeverbeheer, profiteren heel veel planten en dieren. De biodiversiteittoename gaat samen met voldoende waterafvoer. De natuur krijgt (letterlijk) meer ruimte. De begroeide oever beschermt de kanten tegen afkalving en uitspoeling van voedingsstoffen van het land naar het water. Dit is gunstig voor de waterkwaliteit en het land.

Aan de slag

Op basis van eigen inzicht kunt u bepalen om geen maai- en baggerbeheer toe te laten passen door het waterschap. Neem hiervoor contact op met het waterschap.

Kennis van de bodem en van de natuurlijke omgeving van de waterloop spelen hierbij wel een rol. Neem hiervoor contact op met de Agrarische Collectieven, zij hebben een studieclub opgericht voor het uitwisselen van ervaringen.

Deze maatregel kan ook worden toegepast in combinatie met de aanleg van een [Natuurvriendelijke oever](#).

Subsidies

Kijk voor het gebruikmaken van subsidie bij [Natuurvriendelijke oever](#) en [Landschapselementenregeling](#).

Contactpersonen en meer informatie

Aanpassing van het maai- en baggerbeheer

Kijk hiervoor op [de website van het Hoogheemraadschap Noorderkwartier](#).

Bekijk hiervoor ook [de brochure van het Hoogheemraadschap](#).

Studieclub voor het uitwisselen van ervaringen

Neem voor het uitwisselen van ervaringen contact op met Annemarie Koelemeijer van het Agrarische Collectief Water Land en Dijken, of Ellen Mul-van Baar van het Agrarisch Collectief Hollands Noorden via 0299-437 463.

Bijlage 3 - Voorbeelden initiatieven uit Noord-Holland

Voorbeelden keten

Waterlants Weelde, natuurvlees van Waterlandse bodem

Waterlants Weelde staat voor natuurvlees uit de streek Waterland. Voor Waterlants weelde telt de kwaliteit. Kleinschalig en verantwoord boeren en respectvol slachten. Daarna wordt het vlees op ambachtelijke wijze verwerkt tot een natuurvleesproduct.

De dieren kunnen zich vrij bewegen en krijgen voedsel zonder kunstmatige toevoegingen. De dieren lopen zoveel mogelijk buiten en dragen bij aan het behoud van het cultuurlandschap. Antibiotica wordt alleen ingezet als het echt noodzakelijk is. Er is een Keurmerk Waterland® waarin alle kwaliteitseisen en procedure-eisen zijn omschreven.

Keurmerken

Naast het eigen keurmerk Waterland voor rund-, kalfs-, lams- en varkensvlees voldoet het vlees ook (bijna volledig of helemaal) aan een aantal bestaande keurmerken. Met het eigen keurmerk zijn de kwaliteitseisen gegarandeerd en de herkomstgarantie geregeld.

Welke partijen?

Fam. Splinter uit Oosthuizen is initiatiefnemer.

Welke boeren?

21 boeren vormen samen Waterlants weelde.

Tools

o.a. Weidevogelbeheer

Dikhoeve, (schapen)kaas en yoghurt voor speciaalzaken en sterrenrestaurants

Boerderij Dikhoeve is een melkveebedrijf en schapenhouderij (600) net buiten Amsterdam. De melk wordt verwerkt tot kaas en yoghurt. Van de romige schapenmelk wordt kaas gemaakt. Alles gebeurt met de hand op ambachtelijke wijze. De boerderij is biologisch (SKAL).

Producten

- Skeapsrond, Skeapsbloem, Skeapswit (allen schapenkaas)
- Kijsrond, Kijsrood, Kijsholt (allen koemelkkaas)
- Skeapsyoghurt

De producten worden verkocht aan kaasspeciaalzaken en restaurants over heel Nederland.

Welke partijen?

De boeren Willem Kuiper, Alexander Kuiper en Michaël Steeghs

Melkfabriek AmstelNatuurZuivel

De Coöperatie Amstelgoed NatuurZuivel bestaat uit boeren uit de regio Amstelland. De coöperatie laat een melkfabriek bouwen en produceert streekmelk voor Amsterdam en omstreken. Een deel van de winst zal terugvloeien naar betere leefomstandigheden voor weidevogels.

Welke partijen

Agrarische Natuur Vereniging de Amstel
 Vogelbescherming Nederland
 Stichting Duurzaam Agrarisch Natuurbeheer
 Groothandel Vroegop & Ruhe
 Provincie Noord-Holland

Tools

- Subsidie Provincie Noord-Holland:

De subsidie is bedoeld voor modernisering van installaties, machines en processen en moet bijdragen aan een beter milieu, klimaat, dierenwelzijn, landschap, een betere volks- en diergezondheid of aan biodiversiteit.

- o.a. Weidevogelbeheer

Boerenversbox

Boerenversbox is een box met streekproducten uit West-Friesland. Seizoensgroenten en -fruit, brood, boerenzuivel, scharrelvlees, aardappelen, scharreleieren zijn de ingrediënten in de box, met daarbij twee recepten. Boerenversbox wil de eerlijke handel in West-Friesland bevorderen. De producten worden zo veel mogelijk geselecteerd op biologische teelt en op het niet bespoten zijn. Groenten en fruit worden pas geoogst als de tijd rijp is om ze daarna snel en zonder veel kilometers transport bij de klanten op tafel te krijgen.

Welke partijen?

Er zijn een tiental boeren en bedrijfjes die producten leveren aan de Boerenversbox.

Tools

Boeren werken milieubewust en duurzaam.

Voorbeelden agrariërs

Raymond Zijp

Boerderij (schapenhouderij) Trui Poppe, De Rijp

Maatregelen

- 1) Verantwoorde stikstofuitstoot , beperking middels nb-vergunning
- 2) Landschappelijk ingepaste bedrijfsgebouwen
- 3) Erfinrichting natuurvriendelijk en regiospecifiek
- 4) Lage bemesting , maximaal 70 N per hectare
- 5) Uitgestelde maaidatum
- 6) Bemesting ruige mest na vliegvlug stadium weidevogels
- 7) Hoog slotwaterpeil van -0,25 tot -0,50
- 8) Extensieve veebezetting
- 9) Begrazing door schapen, waarnodig van rietopslag

Voordelen

- 1) Lage dierproductie (betere weerbaarheid dier)
- 2) Minder N, P2O5, K
- 3) Aantrekkelijker, open, landschap
- 4) Regionaal product voor De Groene Weg
- 5) Meer biodiversiteit (insecten, bodemleven, zoogdieren, watervogels)
- 6) Predatie beperking

Nadelen

- 1) hoge dierproductie, nodig voor de economie
- 2) Weidevogelnesten
- 3) Verhoging parasitaire wormen
- 4) Hoge kosten gezondheidszorg vee
- 5) Hoog gebruik veevoer
- 6) Hoge bewerkingskosten

Ted Vaalburg (Vaalburg VOF)

Droogmakerij Schermer, Zuiderduin.

Gangbare en biologische teelt

Teeltgebied voornamelijk Schermer en van Egmond tot Hoorn. Zand tot zware klei.

Maatregelen

- 1) Zorg voor bodem.
- 2) Vaste rijpaden
- 3) Gebruik compost (reststromen)
- 4) Dierlijke mest
- 5) Groenbemesters,
- 6) Reductie gbm
- 7) Ruime rotatie
- 8) Akkerranden
- 9) Zonnepanelen
- 10) Warmteterugwinning
- 11) Lopende onderzoeken:

Wageningen universiteit: Aanwezigheid nuttige insecten op biologische en gangbare aardappelteelt.

TNO Utrecht: Onderzoek herkomst fosfaat oppervlaktewater landbouw en kwel.

- 12) MVO:

Openheid naar consument: 6 open dagen, het SnertEvent, Facebook, twitter en de befaamde Ovaalburger.

Voordelen

- 1) Zorg voor bodem en natuur voor lange termijn
- 2) Een nog gezonder product
- 3) Positief gevoel

Nadelen

- 1) Door beperkt gebruik mest: bodem heeft meer voeding nodig om gezond product te telen.
- 2) Door minder of geen gewasbeschermingsmiddelen: opbrengstverlies tot 70% mogelijk door bladschimmels in bijv. knolselderij.
- 3) Hoge kosten onkruidbestrijding : handmatig wieden en mechanisch schoffelen € 1000 tot € 3000 extra kosten
- 4) Bij huurpercelen (voornamelijk van niet-landbouwers) is er meestal sprake van een korte termijn visie: Hoge huur en weinig input dierlijke mest/compost/rustgewassen.
- 5) Bij akkerranden: hoge kosten van land zorgen er voor dat je wel compensatie moet hebben om dit te kunnen doen.

Voorbeelden burgerbetrokkenheid

Landgoed de Olmenhorst

Landgoed de Olmenhorst ligt midden in Haarlemmermeer en omvat 18 hectare aan biologische appel- en perenboomgaarden, monumentale panden en ateliers. Het bedrijf nodigt mensen uit om tussen de boomgaarden te wandelen en gebruik te maken van de landgoedwinkel. In het voorjaar wordt een appelparade georganiseerd, als aftrap van de bloesemtijd. In het najaar, als de bomen hun fruit dragen, organiseert het landgoed de Zelfplukdagen. Bezoekers kunnen een appelboom adopteren en zelf plukken. Daarnaast worden er op het Landgoed nog andere activiteiten georganiseerd (vergader- en feestlocatie, kookworkshop, schoolklasbezoeken).

De Olmenhorst werkt samen met andere kleinschalige bedrijven die ambachtelijk geteelde producten voortbrengen (biologische kaas, verse biologische eieren, biologische groente, biologisch brood, biologische wijnen e.d.). De Olmenhorst heeft een streekwinkel en klanten kunnen een box afnemen; de Proef Vita Tas. Ook is er een restaurant aanwezig.

Maatregelen / tools

- 1) Appelplukdagen en adopteer een appelboom
- 2) Milieukeur en EKO-keurmerk
- 3) raditionele appel- en peerrassen

Welke partijen?

Familiebedrijf: Florian de Clercq

Welke boeren?

Andere boerenbedrijven als toeleveranciers voor de streekwinkel en het restaurant.

Stadsboerderij / geitenboerderij Ridammerhoeve

Ridammerhoeve ligt midden in het Amsterdamse Bos. Het is een biologisch bedrijf. Bezoekers worden uitgenodigd in de stallen een kijkje te nemen terwijl de werkzaamheden gewoon doorgaan. Er lopen geiten, kippen, varkens, koeien en paarden rond. Het bedrijf combineert verschillende activiteiten op het gebied van educatie en zorg, en betreft zo stads- en streekbewoners bij de boerderij.

Op de geitenboerderij lopen honderd melkgeiten, een zestigtal lammeren, legkippen en kuikens, varkens, koeien en een kalfje, een paard en een pony. Alle producten van de boerderij zijn in de boerderijwinkel te koop. De geitenmelk wordt tot verschillende soorten kaas verwerkt, maar ook tot yoghurt, karnemelk, boter, yoka-drink, kwark en ijs.

Naast de geitenboerderij is er ook een moestuin aanwezig waar biologische groenten en kruiden verbouwd worden. Er zijn workshops kaasmaken, een speeltuin en een terras, en feest- en vergaderfaciliteiten. Op [Facebook heeft het bedrijf meer dan 7000 volgers](#).

Maatregelen / tools

De brede opzet van de stadsboerderij maakt dat veel mensen dit bedrijf op Facebook volgen.

Hieronder vindt u een overzicht van de activiteiten voor zover niet in de inleiding verteld:

- betrekken vrijwilligers bij kruiden- en groentetuin
- geitenyoga
- zorgboerderij dagbesteding
- zelfbedieningsrestaurant
- arrangementen voor uitjes van klassen, na-schoolse opvang, kinderdagverblijven of peuter- of kleuterklassen.
- boerenontbijt
- high tea
- BBQ

(dit bedrijf is uitgekozen vanwege de relatie met de burgers)

Welke boeren

Zelfvoorzienend

Kefirboerderij Anna Hoeve

De boerderij is een West-Fries familiebedrijf sinds 1800. Natuur speelt een belangrijke rol op de boerderij. Op De Anna Hoeve lopen ongeveer 65 melkkoeien, waarvan er 25 zijn geadopteerd door mensen uit de stad. Het doel hiervan is boeren en burgers met elkaar in contact te brengen.

De Anna Hoeve werkt met het natuurlijk kringloopsysteem. Hierin staat de kwaliteit van bodem, veevoer, dier en mest centraal. De bedrijfsvoering wordt geborgd door een certificaat dat wordt uitgegeven door [de Vereniging tot Behoud van Boer en Milieu](#). De Stichting Natuur en Milieu steunt dit certificaat omdat die op alle fronten het milieu ontlast. Het bedrijf verbouwt grotendeels eigen tarwe voor het krachtvoer van de koeien. De rest wordt zoveel mogelijk regionaal betrokken.

De Anna Hoeve maakt eigen Kefir en Kefir-kwark en verkoopt deze in verschillende biologische en natuurvoedingswinkels. De boerderij heeft ook een eigen winkel waar onder andere eieren en seizoensgroenten te koop zijn.

Maatregelen / tools

- adopteer een koe (www.adopteereenkoe.nl)

Het adoptiegeld gaat voor 80% direct naar de boer. De boer besteedt dit geld aan doelen die direct of indirect het welzijn van de adoptiekoeien ten goede komen en die niet uit de normale bedrijfsvoering zouden zijn betaald. Dit is vastgelegd in de licentieovereenkomst die de adoptieboeren met Stichting Koevoet zijn aangegaan. De stichting controleert jaarlijks waar de boeren het adoptiegeld aan hebben besteed en publiceert de resultaten in de nieuwsbrief van de Koevoet. De resterende 20% is voor Stichting Koevoet. Hiervan worden kosten voor communicatie, promotie en administratie betaald.

Welke partijen

Familie Blokker, Ilse Blokker, Broerdijk 10, 1679 GK Midwoud

Van Reeuwijk Fruit & Flowers Abbenes

Bezoekers kunnen van half juni tot en met half oktober met een plukmand de pluktuin in om fruit te plukken en groenten te steken (aardbeien, kersen, frambozen, bramen, diverse soorten bessen en diverse soorten groenten). Ruim 8000 mensen volgen [het bedrijf op Facebook](#). De boerderij is het gehele jaar geopend. Er is een (overdekt) terras aanwezig en er worden ook bloemen verkocht. Het is een belangrijk streven van de familie om zoveel mogelijk mensen het plezier te geven om zelf vers fruit te komen plukken.

Maatregelen / tools

- zelfplukdagen
- (overdekt) terras voor koffie
- Facebookpagina

Welke partijen

Familie Van Reeuwijk

Bijlage 4 – Lijst met geraadpleegde personen

Naam	Organisatie
Raymond Zijp	Agrariër
Ted Vaalburg	www.boerted.nl
Eva Fransen Matthijs van Boeschoten	Commonland
Rian van Dam	GreenPort Noord-Holland Noord
Jan Willem Erisman	Louis Bolk Instituut
Wiebren van Stralen	Living Lab Natuurinclusieve Landbouw Fryslân
Thijs Pennink	Ontwikkelingsmaatschappij Noord-Holland Noord
Willem Hellevoort, Martijn de Jong	Natuurmonumenten
Riena Tienkamp, Franke Hoekstra	Staatsbosbeheer
Ernest Briët	Landschap Noord-Holland
Rien van Tilburg, Rossemarië Slobbe	Clusius College
Maaïke Wagenaar	ANV Hollands Noorden
Colja Corts John Huiberts	NLG Holland
Rona Uitentuis Ard Mooij	LTO
Walter Menkveld Martine Bijman	Water, Land & Dijken
Hinse Boonstra	Bayer
Jelle Fekkes	Landscape Foodscape
Deelnemers 'Mini-symposium Natuurinclusieve Landbouw'	
Deelnemers workshop 'High tech meets nature'	